

NİZÂMÜLMÜLK'ÜN HAYATI, SÜFİLERE YAKLAŞIMLARI VE ŞEYHİ EBÛ ALİ EL-FÂRMEDÎ THE LIFE OF NIZAM AL-MULK, HIS ATTITUDES TOWARDS SUFIS, AND HIS SHEIKH ABU ALİ AL-FARMADI

Geliş Tarihi: 19.03.2020 Kabul Tarihi: 31.08.2020

✉ **EYYUP AKDAĞ**
DR. ÖĞR. ÜYESİ
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ / İLAHİYAT FAKÜLTESİ
orcid.org/0000-0002-1173-323X
eyyupakdag5@hotmail.com

ÖZ

Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk, idareci vasfının yanı sıra ilmî ve tasavvufî vasıflarıyla da ön plana çıkmaktadır. Baba ocağında başladığı ilim tahsilini Tüs, Nişabur, Gazne ve Horasan'da devam ettirmiştir. Şîî ve Bâtınî fırkalarla mücadele etmiş Ehl-i sünnet iç mezhep çatışmalarının yatıştırılmasında aktif rol almıştır. Tasavvufî bir neşveye sahip olan Nizâmülmülk, Sünnî tasavvuf anlayışının idare ve toplumda hâkim olması için gayret göstermiştir. İlmî ve tasavvufî manada canlı bir zaman diliminde yaşayan Nizâmülmülk; Ebû Saîd Ebû'l-Hayr, Ebû'l-Kâsım Abdülkerim el-Kuşeyrî, Ebû İshâk eş-Şîrâzî, İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî ve Ebû Hâmid el-Gazzâlî gibi ilim ve tasavvuf tarihinin önemli bazı şahıslarına mülâki olmuş ve onlara değer vermiştir. Nizâmülmülk'ün en çok değer verdiği şahıs muhakkak ki Ebû Ali el-Fârmedî'dir. Fârmedî Nizâmülmülk'ün şeyhidir. Nizâmülmülk hakkında ilk el kaynaklarda dağınık bilgiler yer almaktadır. Günümüzde yapılan çalışmalarda ise Nizâmülmülk'ün daha çok idarî yönünün hedef alındığı görülmektedir. Bizim bu çalışmamızda ise Nizâmülmülk'ün hayatı ile beraber, ilmî şahsiyeti, tasavvufî yaklaşımları, süfîlerle ilişkileri ve şeyhi Ebû Ali el-Fârmedî konu edinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Nizâmülmülk, Ebû Ali el-Fârmedî, Süfî, İlim, Mezhep.

ABSTRACT

The Great Seljuk vizier Nizam al-Mulk was prominent with his science and Sufi skills in addition to his administrative skills. He continued his science education, which he had begun in his family circle, in Tus, Nishapur, Khorasan, and Ghazni. He fought against Shiite and Batini groups, and took an active role in the appeasement of internal sectarian conflicts within Sunni tradition. As a person with interest in Sufism, Nizam al-Mulk made efforts for the domination of the understanding of Sunni Sufism in the government and society. He was the contemporary of several significant figures of sufism such as Abu Said Abu'l-Khayr, Abu'l-Qasim Abdulkarim al-Kushayri, Abu Ishaq ash-Shirazi, Imamu'l-Haramayn al-Juwayni, and Abu Hamid al-Ghazali, and he highly valued them. The person whom Nizam al-Mulk valued most was surely Abu Ali al-Farmadi. Farmadi was the sheikh of Nizam al-Mulk. There is inconsistent information on Nizam al-Mulk in primary sources. It is seen that mostly Nizam al-Mulk's administrative characteristics are discussed in current studies. In this study, the scientific personality of Nizam al-Mulk, his attitudes towards Sufis, his relations with Sufis, and his sheikh Abu Ali al-Farmadi will be addressed together with his life.

Keywords: Sufism, Nizam al-Mulk, Abu Ali al-Farmadi, Sufi, Science, Sect.

THE LIFE OF NIZAM AL-MULK, HIS ATTITUDES TOWARDS SUFIS, AND HIS SHEIKH ABU ALI AL-FARMADI

SUMMARY

Nizam al-Mulk played an important role in determining the political and financial policies as well as the religious and sectarian policies of the Seljuk State. He intensely struggled against the Shiite and Batini groups who threatened the state authority and public integrity. He made an effort for the Ahl al-Sunnah understanding to prevail and played an active role in appeasing internal sectarian conflicts of Ahl al-Sunnah understanding.

Nizam al-Mulk was prominent not only with his administrative qualifications but also with his scientific skills. He started his education in Razkan and continued in Tus, Nishapur, Ghazni, and Khorasan. He was not content with receiving an education on Qur'an memorization and Shafii jurisprudence only; he also found a good educational opportunity in the fields of language, literature, literary composition, mathematics, and logic. With these qualifications, his name is recorded among great scholars. Nizam al-Mulk was distinguished with his scientific and Sufistic qualifications. Due to some events he witnessed in person in his middle ages, his curiosity and interest in Sufis increased. From that ages on, he had a dervish lifestyle with Sufi merit. He always watched for adhan times and left all earthly affairs the moment adhan started, did not engage in anything other than salah. He would attach importance to being in state of wudu (ablution) all the time and never read the Qur'an while leaning due to respect. Nizam al-Mulk came into prominence both with his worships and his good morals. Resources express him as generous, pious, intelligent, earnest, fair and reliable. He liked being told of her flaws against his face, and always showed patience and tolerance to undesirable situations. He would prefer to be silent rather than talking, and he was described as "the root of goodness and source of generosity."

He always favored and looked after the Sufis, valued their

words, and provided them with excessive benevolence, treats and help while he was in the authority in the Seljuk state as the vizier. He contributed to the spread of Sufism by making ribats (military structures) all over the country. He also built hospitals, madrasahs and mosques all over the country.

Abu Said Abu'l-Khayr, Abu'l-Qasim Abdulkarim al-Qushayrî, Abu Ishaq ash-Shirazi, Imam al-Haramayn al-Juwayni and Abu Hamid al-Ghazali are among the people Nizam al-Mulk attributed importance. Yet, the person Nizam al-Mulk appreciated most is surely his sheikh Abu Ali al-Farmadi. Although it is not mentioned in the sources who the sheikh of Nizam al-Mulk was, the behavioral relationship between them appears to be a murid-sheikh relationship. The reason for Nizam al-Mulk's excessive help to the Sufis stems from his love and respect for his sheikh Farmadi. One of the effective sheikhs of Naqshbandi dervish order, Abu Ali al-Farmadi is regarded as "sheikh al-shuyukh," the most effective sheikh in Khorasan. In addition to spiritual fields, he is shown among the greatest imams of the time in other religious scholarly areas as well. He adopted a nice method in the tariqa, and raised his students (murids) according to good morals. The sufi understanding, methods and principles of Abu Hamid al-Ghazali, who is an important figure in the formation of sunni sufism, are based on al-Farmadi. The Seljuk state administration approached the Sufis positively and supported them thanks to Nizam al-Mulk. Sunni Sufi understanding adopted and encouraged by the Seljuk authorities was inherited by the Turkish states that were established later. In this regard, it needs to be stated that the traces of Sunni Sufism adopted by the Seljuks and following Turkish states go back to Nizam al-Mulk.

GİRİŞ

Büyük Selçuklu Devleti'nin ikinci hükümdarı Sultan Alparslan (ö. 465/1072) ve daha sonra tahta geçen oğlu Sultan Melikşâh'a (ö. 485/1092) yirmi dokuz yıl vezirlik ve aynı zamanda vekillik yapan Nizâmülmülk tarihi süreçte İslâm dünyasının en başarılı devlet adamlarından birisi olarak gösterilmektedir.¹ Görevde olduğu sürede Malazgirt Savaşı (463/1071) başta olmak üzere büyük bir muharebe kazanılmış ve iki yüze yakın şehir fethedilerek ülke coğrafyasına dâhil edilmiştir.²

Zekeriyâ el-Kazvîni (ö. 682/1283) eserinde Nizâmülmülk'ün Allah tarafından desteklenmiş bir şahıs olduğunu vurgulamakta ve Malazgirt Savaşı'nın kazanılmasında Sultan Alparslan'a sözleriyle cesaret verdiğini beyan etmektedir. Eserdeki kayda göre Sultan Alparslan “Bizans'ın askeri bizim askerimizden fazla bu konuda ne düşünüyorsunuz?” diye sorduğunda Nizâmülmülk: “Zafer, kesrette değil Allah katındadır. Biz zaferi ve nusreti Allah'tan bekler ve O'na tevekkül ederiz.”³

¹ Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed et-Tartûşî, *Sirâcü'l-mülûk* (Mısır: el-Matbû'âtü'l-'Arabîyye, 1289/1872), 128; Ebû 'Amr Osmân b. Abdurrahmân İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, thk. Muhyiddîn Alî Necîb (Beyrût: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1992), 1: 446; Ebû Muhammed 'Affüddîn Abdullah b. Es'ad el-Yâfi'î, *Mirâtü'l-cinân ve 'ibretü'l-yakazân*, nşr. Halîl el-Mansûr (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1417/1997), 3: 74; Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, nşr. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), 2: 128; Zeynüddîn Ömer b. Muzaffêr b. Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî* (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1417/1996), 1: 364; Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtü'l-meşâhir ve'l-e'lâm*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmirî (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, 1407/1987), 31: 17.

² Muhammed b. Ali b. el-'Imrânî, *el-İnbâü fî târîhu'l-hulefâ*, thk. Kâsım es-Sâmirâî (Kâhire: Dâru'l-âfâki'l-'Arabîyye, 1421/2001), 199-200.

³ Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd* (Beyrût: Dâru Sâdır, 1380/1960), 412.

diyerek cevap vermiştir.

Nizâmülmülk, doğuda Kaşgar'dan başlayan batıda Beytü'l-makdis'e uzanan, Mâverâünnehir, Horasan, Irak, Şam, Arap Yarımadası ve bazı Rum bölgelerini içine alan Büyük Selçuklu coğrafyasına sultandan sonra en yetkili şahıs olarak hükmetmiştir.⁴ Hükmettiği bu büyük coğrafyada haksızlığın engellenmesi ve adaletin hâkim olması için gayret göstermiştir. Ahlâk, emin ve bilgelik gibi bazı vasıflarla temeyyüz eden Nizâmülmülk, adalete özel önem vermiş, yönetim ve iktidarın küfürle devam edebileceğini ancak zulümle devam edemeyeceğini ifade etmiştir.⁵

Nizâmülmülk'ün idarede bulunduğu günler, adaletin ve emniyetin hâkim olduğu, insanların memnun ve mutlu oldukları günler olarak kabul edilmektedir.⁶ Halkın hukukuna azami riayet gösteren Nizâmülmülk, devlet kapısını mazlumlara ve şikâyet sahiplerine hep açık tutmuştur. Abdülkerim es-Sem'ânî (ö. 562/1166) ve 'Izzüddîn Ali İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) gibi tarih alanının önemli isimleri bu konuda Nizâmülmülk'ü övmüşler ve dünyanın onun gibisini görmediğini, onun idaresinde hayır ve güzelliklerin hâkim olduğunu beyan etmişlerdir.⁷

Hristiyan birçok beldeyi fethederek İslâm coğrafyasına dâhil eden Sultan Alparslan, hilafetin merkezi Bağdat minberlerinde adı zikredilen ilk sultan olmuştur.⁸ Sultan Alparslan'a on yıl vezir olan Nizâmülmülk, Sultan'ın vefatından sonra baş gösteren taht kargaşasında Melikşâh'tan yana tavır koyarak diğer taht vârislerini bertaraf etmiş ve Melişâh'ın tahta çıkmasında etkili bir rol üstlenmiştir. Sultan Melikşâh'a yirmi yıl kadar uzun bir süre vezirlik ve vekillik yapan Nizâmülmülk, devlet politikalarının belirlenmesi ve uygulanmasında etkili bir görev üstlenmiştir. Sultan Melikşâh devlet güvenliği ve savaş konularıyla daha çok ilgilenirken diğer idari ve mali konuları ve ayrıca devlet teşkilatının işleyişini tamamen Nizâmülmülk'ün tasarrufuna bırakmıştır.⁹ Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) *Süllemü'l-vusûl* adlı

⁴ Ebû Nasr Tâcüddîn b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tannâhî, Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Mısır: Dâru hecer, 1413), 4: 313-317.

⁵ Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-Nâme*, haz. Mehmet Altay Köymen (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu Yayınları, 2018), 10.

⁶ Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 4: 309; Mustafâ b. Abdullah el-Osmânî Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmûd Abdülkâdir el-Arnâvûd (İstanbul: Mektebetü İrsikâ, 2010), 2: 30.

⁷ Ebü Sa'îd Abdülkerîm b. Muhammed, es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ (Haydarâbâd: Meclis-i dâireti'l-meârifî'l-Osmâniyyi, 1382/1962), 563/3, 13/331; Ebü'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târih*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmirî (Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, 1417/1997), 8: 356-357.

⁸ Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab fî ahbâri men zehab*, thk. Abdülkâdir el-Arnâvûd, Mahmud Arnâvûd (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986), 3: 295.

⁹ Ebü'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-*

eserinde bu hususa dikkat çekerek Nizâmülmülk'ün devlet idaresinde vezirliğin üstünde bir görev îfâ ettiğini beyan etmiştir.¹⁰

Hem Sultan Alparslan hem de Sultan Melikşâh tarafından geniş yetkiler verilse de Nizâmülmülk, sultanların izni olmadan hiçbir işi kendi başına buyruk yapmamaya özen göstermiştir. Bu manada *el-Kâmil fi 'l-târîh* adlı eserde geçen kayıtlar önemlidir. Eserdeki kayda göre Sultan Melikşâh: “Maslahat gördüğün bütün işleri yap.” diyerek geniş bir yetki vermesine rağmen Nizâmülmülk: “Ancak senin emrettiklerini ve izin verdiklerini yaparım.” diyerek bu konudaki hassasiyetini ifade etmiştir. Ayrıca eserde Sultan Melikşâh'ın Nizâmülmülk'e: ‘Küçüğünden büyüğüne bütün malların tasarrufunu sana bıraktım. Sen babasın.’ dediğine de yer verilmiştir.¹¹

Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Devleti arasındaki ilişkilerin uyum içinde müspet ve dostane şekilde devam etmesinde Nizâmülmülk'ün şahıs olarak özel bir yerinin olduğunu vurgulamak gerekir. Abbâsî halifeleri Nizâmülmülk'ün şahsına hep özel sevgi ve saygı beslemişlerdir. Bu manada Halife el-Muktedî-Biemrillâh (ö. 487/1094): “Ey Hasan! Emîrül-müminin ve ehl-i dinin senden razı olduğu gibi Allah da senden razı olsun.” diyerek bu hususu ifade etmiştir. Halifenin duasıyla hayatı boyunca hep övünen ve mutluluk duyan Nizâmülmülk, bu duanın Allah tarafından kabul edilmesini ümit ettiğini ifade etmiştir.¹²

İmar faaliyetleriyle beraber iktâ sistemini de tesis eden Nizâmülmülk, devletin temellerini güçlendirmiş ve Selçuklu ordusunu dönemin en güçlü ordusu haline getirmiştir. Ayrıca İslâm geleneğine uygun mahkemeler tesisinde de gayretleri olmuştur.¹³ Devletin siyâsî ve mâlî politikalarının belirlenmesinde önemli bir rol üstlendiği gibi din ve mezhep politikalarının belirlenmesinde de önemli bir rol üstlenmiştir. Devletin bütünlüğünü tehdit eden Şîî ve Bâtınî fırkalarla mücadele etmiştir. Sünnî tasavvuf anlayışının toplumda hâkim olması için gayret göstermiş ve kendi zamanında vuku bulan Ehl-i sünnet iç mezhep çatışmalarının yatıştırılmasında da aktif rol almıştır.

Devlet idaresi, tasavvufî bir neşeye sahip olan Nizâmülmülk sayesinde

ümemi ve 'l-mülûk, nşr. Muhammed Abdülkadir 'Atâ ve Mustafa Abdülkadir 'Atâ (Beirut: Dâru 'l-kütübî'l-ilmîye, 1412/1992), 16: 303; Tartûşî, *Sirâcü 'l-mülûk*, 128; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, 1: 364; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 31: 17; Yâfî'i, *Mirâtü 'l-cinân*, 3: 76.

¹⁰ Kâtib Çelebî, *Süllemü 'l-vusûl*, 2: 30.

¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 'l-târîh*, 8: 236.

¹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 303; Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kâhire: Dâru hecr, 1418/1997), 16: 127; Sübkî, *Tabakâtu 's-Şâfi 'iyyeti 'l-kübrâ*, 4: 322; Ebu'l-Muzaffer Şemseddin Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdullâh İbnü'l-Cevzî es-Sıbt, *Mirâtü 'z-zamân fi tevârîhi 'l-a'yân*, nşr. Muhammed Berekât, Kâmil Muhammed el-Harrât, 'Ammâr Rihâvî (Dimaşk: Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 1434/2013), 19: 435.

¹³ Zehebî, *Târîhu 'l-İslâm*, 3: 143; Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-Nâme*, 27.

sûfilere olumlu yaklaşmış ve bu şahısları desteklemiştir. Selçuklu idaresinin benimsediği ve teşvik ettiği Sünnî tasavvuf anlayışı daha sonra kurulan Türk devletlerine de tevarüs ederek devam etmiştir.¹⁴ Bu bağlamda hem Selçuklular hem de ondan sonra gelen Türk devletlerinin benimsediği Sünnî tasavvuf anlayışının izlerinin Nizâmülmülk'e dayandığını söylemek gerekir.

Nizâmülmülk siyasî, idarî, dinî, ilmî, edebî ve tasavvufî olmak üzere birçok yönü olan bir şahıstır. Bu şahıs hakkında ilk el kaynaklarda dağınık bilgiler yer almaktadır. Günümüzde yapılan çalışmalarda Nizâmülmülk'ün daha çok idarî yönünün de hedef alındığı görülmektedir. Bizim bu çalışmamız da ise Nizâmülmülk'ün hayatı ile beraber, ilmî şahsiyeti, tasavvufî yaklaşımları, sûfilerle ilişkileri ve şeyhi Ebû Ali el-Fârmedî gibi hususlar konu edinilecektir.

1. Nizâmülmülk'ün Hayatı

İsmi, el-Hasan b. Ali b. İshâk b. el-'Abbâs'dır. Künyesi Ebû Ali, nisbeleri ise et-Tûsî, er-Râzkânî, en-Nevkânî'dir. Kendisine, 'Kivâmüddîn', 'Şemsülmille', 'Seyyidülvüzerâ', 'Gıyâsüddeve' ve 'Nizâmülmülk' gibi lakaplar verilmiştir. En yaygın ve bilinen lakabı ise 'Nizâmülmülk'tür. Bazı tarihçiler 410/1020 tarihini zikretseler de tarihçilerin genel kabulü Nizâmülmülk'ün 21 Zilkâde 408/10 Nisan 1018 tarihinde Cuma günü doğduğu şeklindedir. Doğum yeri olarak Tûs şehrine bağlı Râzkân ve Nevkân olmak üzere iki nahiyeye işaret edilmektedir. Daha çok tercih edilen ise Râzkân'dır. Râzkân, Tûs şehrinin yüksek mevkiinde bulunan ve yetiştirdiği birçok âlimle meşhur bir yerdir.¹⁵

Nizâmülmülk'ün doğumuyla alakalı bazı harikulade olaylar anlatılmaktadır. Anlatılanlara göre doğduğu gün, dört senedir devam eden kuraklık bitmiş ve o gün bolca yağmur yağmıştır. Bu sebeple yöre halkı çocuğunun doğumunu uğurlu saymışlardır. İsminin konulması konusunda da annenin rüyasında Hz. Fâtıma'yı (ö. 11/632) gördüğü ve onun önerisiyle çocuğa Hasan isminin verildiği belirtilmektedir.¹⁶

Nizâmülmülk, küçük yaşta süt emerken annesi Zümrüt Hatun'u (ö. 409/1019) kaybetmiştir. Zümrüt Hatun, Hâmîdüddîn et-Tûsî'nin âilesin-

¹⁴ Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)* (İstanbul: Tatar Yayınları, 2002), 45-47.

¹⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 6: 28, 13: 331; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 302; Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 3: 13; Ebû'l-Hasen Ali b. Ebî'l-Kerem el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî tehzibi'l-ensâb* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1400/1980), 3: 365; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ* (Kâhire: Dâru'l-hadîs, 1427/2006), 14: 144, 17/208; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî'l-târîh*, 8: 354; İbn Kesîr, *el-Bîdâye ve'n-nihâye*, 16: 125; Sibt, *Mirâtü'z-zamân*, 19: 435.

¹⁶ Abdülhâdî Muhammed Rızâ Mahbûbe, *Nizâmülmülk* (Kâhire: ed-Dâru'l-Mısıryye el-Lübânîyye, 1419/1999), 233-235.

dendir. Bu aileye mensup birçok şahıs devlet idaresinde vezir olarak görev yapmıştır. Öksüz kalan Nizâmülmülk'ün bakım ve eğitimini babası Ebü'l-Hasan Ali b. İshâk (ö. 453/1061) üstlenmiştir. Baba Ali b. İshâk'ın mesleği konusunda iki farklı görüş ifade edilmektedir. Bazı kaynaklarda Ali b. İshâk'ın, çiftçilik ve ırgatlık yaparak maişetini kazanan bir şahıs olduğu ifade edilirken diğer bazı kaynaklarda ise Gazneliler iktidarında Tûs'a bağlı Beyhâk'ta 'dihkân' yani vergi memuru olarak görev yapan üst düzey bir şahıs olduğu ifade edilmektedir.¹⁷ İkinci görüşün daha sahil olduğunu kabul etmek gerekir. Çünkü Ali b. İshâk okuma ve yazmayı bilen münevver ve kültürlü bir şahıstır. Ünlü tarihçi Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 774/1373) de Ali b. İshâk'ın Gazneli hükümdarı Sultan Mahmûd'un (ö. 421/1030) dostlarından olduğunu ayrıca beyan etmektedir.¹⁸

İlk eğitimine baba ocağında başlayan Nizâmülmülk'ün babasının yanında beş yılı aşkın bir eğitim hayatı olmuştur. Bu süre zarfında Nizâmülmülk, Kur'ân'ı hifzetmiş ve Şâfi'î fikhını da öğrenmiştir.¹⁹ Kaynaklarda geçen bu bilgilerden Nizâmülmülk'ün ilk hocasının babası Ebü'l-Hasan Ali b. İshâk olduğunu belirtmek gerekir.

Hayatının 408-419/1018-1029 yılları arasında baba ocağı Râzkân'da geçiren Nizâmülmülk daha sonra müderris arayışına girmiştir. Bu arayışın neticesi olarak babası, on bir yaşındaki oğlunu Tûs'a götürerek Tûs'un önemli âlimlerinden Abdüssamed el-Fendûhî en-Nîsâbüri'ye teslim etmiştir. Nizâmülmülk'ün babasından sonra ikinci hocası Fendûhî'dir. Nizâmülmülk, Tûs'ta yanında on yıl kaldığı bu hocasından Arapça, fıkıh ve hadis ilimlerini tahsil etmiştir.²⁰

On yıl sonra 429/1038 tarihinde Tûs'tan ayrılan Nizâmülmülk daha sonra Nîşâbur şehrine gitmiş ve burada 429-434/1038-1043 yılları arası beş yıl kalmıştır. Bu şehirde el-Muvaffik Hibetullah en-Nîsâbüri'nin ilim meclislerine katılan Nizâmülmülk, hocasını büyük âlim olarak vasfetmiştir. Beş yılın sonunda 434/1043 tarihinde Nizâmülmülk Nîşâbur'u terk ederek baba ocağı Tûs'a geri dönmüştür.²¹

Nîşâbur dönüşü Tûs'ta altı yıl kadar kalan Nizâmülmülk, bu altı yılın sonu 440/1048 tarihinde Buhârâ ve Gazne'ye yönelmiş ve bu bölgelerde beş yıla yakın bir süre ilim tahsili ve aynı zamanda bazı emirlerin yanında idari görevlerde bulunmuştur. Kaynaklarda Nizâmülmülk'ün Buhârâ, Gaz-

¹⁷ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 4: 312; Ebu'r-Rab Hânî, "el-Vezîr Nizâmülmülk ve devruhû fi'l-hayâti'l-âmme fi devlet's-Selçûkiyye" *Mecelle Câmi'atü'n-necâh li'l-ebhâs* 21: 3 (2007), 868.

¹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16: 125; Hânî, "el-Vezîr Nizâmülmülk", 868; Mahbûbe, *Nizâmülmülk*, 233.

¹⁹ İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'yye*, 1: 448.

²⁰ Mahbûbe, *Nizâmülmülk*, 238.

²¹ Mahbûbe, *Nizâmülmülk*, 238-240.

ne, Belh ve Kâbil'deki ilim tahsil ettiği üstatları hakkında ayrıntılı bir bilgi yer almamaktadır.²²

İlim tahsili süresince sadece Kur'ân hıfzı ve Şafî'î fıkhî tahsiliyle yetinmemiş bunların yanı sıra dil, edebiyat, kitâbet, matematik ve mantık alanlarında da iyi bir eğitim imkânı bulmuştur. Soyca İranlı olan Nizâmülmülk, anadili Farsça dışında Arapça'yı da eser yazacak seviyede öğrenmiştir. Her iki dile vukûfiyeti ve çok yönlü ilim tahsili, vezirlik görevini ifasında kendisine yardımcı olmuştur.²³ İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) eserinde Nizâmülmülk'ün Arapça'ya vukûfiyetinin üs seviyede olduğunu, kelimeler arasında var olan ince manaları çok iyi kavradığını ve o şekilde de kullandığını beyan etmektedir.²⁴

Nizâmülmülk, Gazne ve Horasan bölgelerinde bazı emirlerin divanlarında kâtip olarak görev yapmıştır.²⁵ Görev yaptığı emirlerden birisi de Çağrı Bey'in (ö. 451/1059) Belh'deki vekili Ebû Ali Ahmed b. eş-Şâzân'dır (ö. 445/1053). İbnü's-Şâzân'ın hizmetinde kâtip olarak görevde bulunan Nizâmülmülk'ün Sultan Alparslan'ın hizmetine girişi konusunda kaynaklarda iki farklı görüş ifade edilmektedir. Bir görüşe göre Nizâmülmülk, İbnü's-Şâzân'ı kötü muamelesinden dolayı terk edip Sultan Alparslan'ın babası Dâvud b. Mikâil'e yani Çağrı Bey'e sığınmıştır. Bu görüşe göre Nizâmülmülk, Merv'de Çağrı Bey'in yanında 445-448/1053-1056 yılları arası yaklaşık üç sene kâtip olarak görev yapmış ve bu süre zarfında Çağrı Bey'in takdiri ve sevgisini kazanmıştır. Çağrı Bey adalet, emniyet ve ehliyetinden memnun olduğu kâtipini oğlu Alparslan'a tevdi ederek ona şu vasiyette bulunmuştur: 'Oğlum! Bunu bir baba gibi gör. Sakın ona muhalefet etme.'²⁶

Diğer görüşe göre ise Nizâmülmülk İbnü's-Şâzân'a vefatına kadar hizmet etmiştir. Ecelinin yakın olduğunu hisseden İbnü's-Şâzân bizzat kendisi Sultan Alparslan'a Nizâmülmülk'ü tavsiye etmiştir.²⁷ Sultan Alparslan da bu tavsiye üzerine Nizâmülmülk'ü yanına almıştır.²⁸ Nizâmülmülk'ün Gaz-

²² Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 4: 312; Mahbûbe, *Nizâmülmülk*, 241-244.

²³ İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'yye*, 1: 447-448; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16: 125; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 4: 312-313; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, 2: 6; Mahbûbe, *Nizâmülmülk*, 238.

²⁴ İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'yye*, 1: 448.

²⁵ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 4: 312; Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. İshâk Nizâmülmülk, *Meclisâni min emâli's-sâhib Nizâmi'l-mülk Ebî Ali el-Hasan*, thk. Ebû İshâk el-Huveynî el-Eserî (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1410/1990), 5; Kâtip Çelebî, *Süllemü'l-vusûl*, 2: 30.

²⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 302; Sibt, *Mirâtü'z-zamân*, 19: 435; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-târîh*, 8: 356-357; Nizâmülmülk, *Meclisâni min emâli's-sâhib*, 5; Hânî, "el-Vezîr Nizâmülmülk", 870; Mahbûbe, *Nizâmülmülk*, 241.

²⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 302; Sibt, *Mirâtü'z-zamân*, 19: 435; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-târîh*, 8: 356-357; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3: 143; Nizâmülmülk, *Meclisâni min emâli's-sâhib*, 5.

²⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 302; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 4: 312;

ne ve Horasan emirleri yanında bir süre kâtip olarak görev yapması devlet idaresini tanınmasına ve tecrübe kazanmasına vesile olmuş ve Sultan Alparslan'ın yanında vezir olarak başlayacağı yeni görevine hazır hale getirmiştir.

Kaynaklarda Nizâmülmülk'ün çok sayıda evladının olduğu belirtilmektedir. Tespit edilen dokuz erkek çocuğunun isimleri şunlardır: Fahrülmülk Ebü'l-Muzaffer Ali, Müeyyedülmülk Ebü Bekir 'Ubeydullah, Ziyâülmülk Kıvâmüddîn Ebü Nasır Ahmed, Şemsülmülk Osmân, Bahâülmülk Ebü'l-Fetih Abdurrahîm, 'Izzülmülk el-Hüseyn, Cemâlülmülk Ebü Ca'fer Muhammed, 'Imâdülmülk Ebü'l-Kâsım ve el-Emîr Mansûr. Erkek çocuklarının dışında kız çocukları da olan Nizâmülmülk'ün çocuklarının çokluğu nüfuzunun genişlemesine ve sıhriyete dayalı birçok akrabalık kurmasına sebebiyet vermiştir.²⁹

Ramazan ayında Sultan Melikşâh'la beraber İsfahan'dan Bağdat'a doğru yola çıkan Nizâmülmülk ve yanındaki kabile Nihâvend yakınlarında Suhne denilen yerde konaklamıştır. İftarını açtıktan sonra akşam namazını kılan ve daha sonra özel çadırına yönelen Nizâmülmülk'e sûfi kisvesinde Bâtınî fedaisi bir çocuk yanaşmış ve elindeki bıçağı Nizâmülmülk'ün kalbine saplayarak ölümüne sebep olan suikastı düzenlemiştir. Suikastçının çocuk mu yoksa genç mi olduğu hususunda kaynaklarda ihtilaf vardır. Bazı kaynaklarda suikast düzenleyen fedainin çocuk değil genç olduğu beyan edilmektedir.³⁰

Suikast sonucu kalbinden ağır darbe alan Nizâmülmülk çadırına götürülmüş ve burada 10 Ramazan Cuma gecesi 485/1092 tarihinde son nefesini vererek vefat etmiştir. Vefatı öncesinde kâtilini affetmiş ve onun öldürülmemesini özellikle istemiştir. Son sözleri de 'Lâ ilâhe illallah' olan Nizâmülmülk'ün cesedi İsfahan'a götürülmüş ve orada kendisinin inşa ettiği medresesinin avlusuna defnedilmiştir.³¹

Suikast haberini alan Sultan Melikşâh hemen yaralı Nizâmülmülk'ün çadırına gelmiş ve vefat edinceye kadar yanında kalarak Kur'ân okumuştur. Sultan Melikşâh'ın veziri hakkındaki son sözleri de şunlar olmuştur: "Ey Nizâmülmülk! Sen sa'îd olarak yaşadın ve şehîd olarak öldün."³²

Suikasta uğramadan kısa bir süre önce Nizâmülmülk'te ölüm arzusu ve isteği belirlediği eserlerde kaydedilmiştir. Kayıtlara göre Nizâmülmülk bu

İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân*, 2: 128; İbnü'l-'Imâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3: 373.

²⁹ Mahbûbe, *Nizâmülmülk*, 542; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 13: 332; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16: 127; Hânî, "el-Vezîr Nizâmülmülk", 875.

³⁰ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4: 278; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 4: 323; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 14: 145.

³¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 13: 331; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8: 367; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, 3: 365; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4: 278; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16: 127; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 14: 144; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 4: 323-326; İbnü'l-'Imrânî, *el-İnbâü fi't-târîhi'l-hulefâ*, 200; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd*, 413.

³² Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 4: 323.

arzusunu şöyle ifade etmiştir: “Bu yer yani Suhne, Emîrülümünün Hz. Ömer (ö. 23/644) zamanında birçok sahâbenin öldürüldüğü yerdir. Sahâbe ile beraber olanlara ne mutlu ve o kimselere müjdeler olsun.”³³

Nizâmülmülk'ün vefatı ülke genelinde derin bir üzüntüye sebebiyet vermiştir. Vefatı üzerine beş bin kişiden fazla şahıs onu öven kasideler yazmışlardır. Bunlar arasında Ebü'l-Heycâ Şiblû'd-Devle (ö. 505/1112), Ebû Tâlib Muhammed b. Abdullah el-Ensârî, Abdulvâhid b. Delf el-Füccâc, Ebü'l-Muzaffer Muhammed el-Ebîverdî (ö. 507/1114), İbnü'l-Hebâriye el-Bağdâdî (ö. 504/1111)... gibi isimleri zikretmek gerekir.³⁴

2. Nizâmülmülk'ün İlmî Şahsiyeti ve Ehl-i Sünnet Müdâflığı

2.1. Nizâmülmülk'ün İlmî Şahsiyeti

Vezir olmadan önce Nizâmülmülk'e ‘Hâcâ Bezürk’ خواجا بزرگ lakabı verilmiştir.³⁵ Acem arasında kullanılan ‘bezürk’ lakabı; ilim, makam, mer-tebe ve yaş bakımından saygın kimselere verilmektedir. Bu lakap Nizâmülmülk'ün ilmî seviyesine ve saygınlığına delalet etmektedir.³⁶

Nizâmülmülk, *Siyerü'l-mülûk (Sîratü'l-mülûk)* ve *Emâlî Nizamülmülk fi'l-hadîs* olmak üzere iki eserin müellifidir. *Emâlî Nizamülmülk fi'l-hadîs* ismindeki eserini Ebû İshâk el-Huveynî tahkik ederek *Meclisâni min emâli's-sâhib Nizâmî'l-mülk Ebî Ali el-Hasan* isminde neşretmiştir. Bu eserde Nizâmülmülk'ün imla ettirdiği yirmi dört rivayet yer almaktadır.³⁷

Nizâmülmülk'ün eserleri içinde en meşhuru *Siyerü'l-mülûk* adlı eserdir. Otuz dokuz bölümden oluşan *Siyerü'l-mülûk* yani Siyâsetnâme 469/1077 yılında Sultan Melikşâh'a ithaf edilmek üzere yazılmıştır. Selçuklu Devleti'nin bir nevi anayasası kabul edilen ve Fârisî diliyle kaleme alınan bu eserde Nizâmülmülk halkın ve yöneticilerin dinin asılları olan Kur'an ve sünnete yapışmalarını kuvvetli bir şekilde tavsiye etmiş ve her bir iktidar sahibi yöneticinin bu eseri muhakkak okuması gerektiğini ifade etmiştir.³⁸

Aidiyeti kesin olan bu iki eserin dışında *Kitâbü'l-vasâyâ* adlı bir eser de Nizâmülmülk'e nisbet edilmektedir. Bazı araştırmalara göre Nizamülmülk bu eseri ömrünün son iki senesinde en büyük oğlu Ebü'l-Muzaffer Ali b.

³³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 305; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16: 127; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 4: 326; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân*, 2: 130; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, 2: 6.

³⁴ Kâtib Çelebî, *Süllemü'l-vusul*, 1: 166; Sibt, *Mirâtü'z-zamân*, 19: 437-444; Mahbûbe, *Nizâmülmülk*, 258.

³⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 88.

³⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15: 794; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 1: 268.

³⁷ Nizâmülmülk, *Meclisâni min emâli's-sâhib*, 1: 58.

³⁸ Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-müsennâ, 1941), 1: 166, 2: 1214; Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-Nâme*, 2.

el-Hasan için yazmıştır. Eser bir mukaddime ve iki bölümden oluşmaktadır. Bu eserler dışında Nizâmülmülk'ün oğulları Fahrülmülk ve Müeyyedülmülk'e, Ebû İshâk eş-Şirâzî'ye, vezir Fahrüddeve'ye ve Sultan Melikşah'a yazdığı risâleler de mevcuttur.³⁹

Kaynaklarda Nizâmülmülk'ün ilmî hüviyeti konusunda fıkıh ve hadis olmak üzere iki alan ön plana çıkarılmaktadır.⁴⁰ Nizâmülmülk babasının yanında başladığı ilk fıkıh tahsilini Tûs, Nişâbur ve Buhârâ gibi yerlerde geliştirmiş ve zamanın önde gelen fakihleri arasında yer almıştır. Bu husus yani İslâm hukukunu iyi bilmesi, vezirlik görevi sırasında sultan vekili olarak verdiği hükümlerde kendisine yardımcı olmuştur.

Nizâmülmülk, her hafta umuma ait iki meclis tanzim etmiş, bu meclislerde zulme ve haksızlığa uğrayan herkesin şikâyetini bizzat kendisi dinlemiş ve sonunda da hükümler vermiştir. Bütün işlerin kendisine yöneltildiği ve karar merciinde tek söz sahibi olan Nizâmülmülk, merhamet ve adalet ölçüsünde hükümler vermeye dikkat etmiştir.⁴¹ Nizâmülmülk, bu geniş ve önemli yetkiyi bizzat Sultan Alparslan'dan almıştır. Sultan Alparslan hâkim ve kadıları toplayarak onların huzurunda Nizâmülmülk'ü bu konularda sultan adına karar verme yetkisine sahip vekil tayin ettiğini beyan etmiştir.⁴²

Nizâmülmülk'ün fıkıh dışında İslâmî ilimler alanında temeyyüz ettiği bir alan da hadistir. Tûs, İsfahan, Nişâbur, Merv ve Bağdat olmak üzere geniş bir coğrafyayı dolaşan Nizâmülmülk, bu bölgenin meşhur üstatlarından hadis ahz ve sema'ında bulunmuştur. Nizâmülmülk'ün üstatları arasında; Ebû Müslim Muhammed b. Ali b. Mehrîzid en-Nehvî, Ebû Hâmid Ahmed b. el-Hasan el-Ezherî, Ebû Mansûr Şücâ' b. Ali el-Muskalî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerim el-Kuşeyrî, Ebû Sehl Muhammed b. Ahmed el-Hıfîsî, ve Ebû'l-Hattâb b. el-Batar gibi bazı isimleri zikretmek gerekir.⁴³

Kaynaklarda Nizâmülmülk'ten hadis ahz ve rivayet eden önemli talebeleri arasında şu şahısların isimleri geçmektedir; Ebû Muhammed el-Hasan b. Ebi'l-Muzaffer es-Sem'ânî (ö.531/1136), Ebû'l-Kâsım Ali b. Tarât ez-Zeynebî (ö. 538/1144), Ebû'l-Kâsım Nasır b. Nasır el-'Ukberî (ö. 552/1158), Ebû'l-Kâsım İsmâil b. Nasrullah, Abû Abdillah Muhammed b. Muhammed (ö. 530/1135).⁴⁴

³⁹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 4: 235; Mahbûbe, *Nizâmülmülk*, 239, 486, 500-521; Hânî, "el-Vezîr Nizâmülmülk", 877;

⁴⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 13/331; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 4: 309.

⁴¹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 4: 313.

⁴² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 140; Sibt, *Mirâtü'z-zamân*, 19: 254.

⁴³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 13: 331; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 4: 318; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'yye*, 1: 446-447; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân*, 2/128; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3: 374; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, 3: 365.

⁴⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 13: 331; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 4: 318; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 14: 144, 15: 16, 97; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, 3: 365.

Nizâmülmülk ahzettiği hadisleri farklı şehirlerde ilim meclisleri kurarak talebelerine arz ve imla ettirmiştir. Tanzim ettiği ilim meclisleri arasında Bağdat ve Rey şehirleri ön plana çıkmaktadır. Nizâmülmülk Rey’de bir imlâ meclisi tertip ederken Bağdat’ta iki imlâ meclisi tertip etmiştir. Bunlardan birisi Câmî ‘u’l-Mehdî diğeri ise kendisinin inşa ettirdiği Nizâmiyye Medresesi’dir. Tertip ettiği meclislere zamanın büyük âlimlerinin de katılması kendisinin ilmî şahsiyetini ve hadis ilmindeki salahiyetini ve dirayetini göstermesi açısından dikkat çekicidir.⁴⁵ Ulemanın Nizâmülmülk’ün meclisine rağbet göstermesi önemlidir. O bu konumuna rağmen mütevazı davranarak talebelerine hep şu sözü söylemiştir: ‘Ben bu işte ehil değilim. Ancak ismimin isnat zincirinde bulunması hoşuma gidiyor.’⁴⁶

Zehebî (ö. 748/1348) gibi hadis ve tarih alanının önemli bir ismi hadis rivayeti konusunda Nizâmülmülk’ün sika olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷ Sika kabul edilen Nizâmülmülk, muhaddislerin bazı kanaat ve düşüncelerine katılmamıştır. Muhaddisler âli hadisi; râvîleri en az olan hadis olarak tanımlarken Nizâmülmülk bu tanıma katılmayarak râvi sayısının azlığı ve çokluğu önemli değil esas olan senet zincirinin sıhhat ve sahihliğidir demiştir. Ona göre isnat zincirinde râvîlerin sayısı yüz dahi olsa Resûlullah’tan (s.a.s.) sahih olarak rivayet edilen hadis âlî hadistir.⁴⁸

Bu kısımda Nizâmülmülk’ün râvî olarak rivayet zincirinde yer aldığı ve talebelerine imlâ ettirdiği iki hadisi zikretmek yerinde olacaktır. Bunlardan birisi; “Sizden birisi mescide geldiğinde oturmadan önce iki rekât namaz kılsın.”⁴⁹ diğeri ise “Helal bellidir, haram bellidir. ...”⁵⁰

2.2. Ehl-i Sünnet Müdafiliği

İbn Teymiyye (ö. 728/1328) *Mecmû’u’l-fetâvâ* isimli hacimli eserinde Nizâmülmülk’ün vezir olarak bid’atlerle mücadele ettiğini ve sünneti ika-me için gayret gösterdiğini ifade etmektedir.⁵¹ Nizâmülmülk’ün Ehl-i Sün-

⁴⁵ İbnü’s-Salâh, *Tabakâtü’l-fukahâi’ş-Şâfi’iyye*, 1: 446; Sübkî, *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, 4: 318; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 32: 32; Nizâmülmülk, *Meclisâni min emâli’s-sâhib*, 7.

⁴⁶ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 304; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’l-târîh*, 8: 357; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 16: 127; İbn Hallikân, *Vefâyâtü’l-a’yân*, 2: 129; Sübkî, *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, 4: 318; İbnü’l-‘Imâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 3: 374.

⁴⁷ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’l-nübelâ*, 1: 268.

⁴⁸ Ebû ‘Amr Osmân b. Abdurrahmân İbnü’s-Salâh, *Ma’rifetü envâ’i’l-‘ulûmi’l-hadis*, thk. Nureddîn ‘İtr (Beyrût: Dâru’l-fikir, 1406/1986), 263.

⁴⁹ أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال (إذا جاء أحدكم المسجد فليركع ركعتين قبل أن يجلس) bk.Sübkî, *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, 4/328; Nizâmülmülk, *Meclisâni min emâli’s-sâhib*, 28.

⁵⁰ Nizâmülmülk, *Meclisâni min emâli’s-sâhib*, 30.

⁵¹ Ebû’l-‘Abbâs Takıyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm b. Teymiyye, *Mecmû’u’l-fetâvâ*, nşr. Enver el-Bâz, ‘Âmir el-Cezzâr (Mısır: Dâru’l-Vefâ, 1426/2005), 11: 6.

net müdafiliğinde iki husus ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birisi Şîî ve Bâtînî gruplarla mücadele diğeri ise Ehl-i sünnet içi mezhep çatışmalarının sükûnete erdirilmesidir.

Nizâmülmülk'ün idarede olduğu zamanda ülke coğrafyasında yer yer Şîî ve Ehl-i sünnet taraftarları arasında fitne ve kargaşalar zuhur etmiştir. Bu manada 479/1086 yılında iki taraf arasında çıkan kargaşada Şîiler neredeyse idareye el koyacak seviyeye gelmişlerdir.⁵² Nizâmülmülk Ehl-i sünnet anlayışının toplumda hâkim olması için gayret göstermiş, bu bağlamda hem dinî hem de idarî olarak tehdit gördüğü Şîî, Bâtînî ve İsmâilî anlayışlara karşı mücadele etmiştir. Bu mücadelenin neticesi olarak Hasan Sabbah'ın (ö. 518/1124) müessisi olduğu Bâtînî hareketin hedefi olmuş ve bir Bâtînî fedaisi tarafından da şehit edilmiştir.⁵³

Sultanlar her ne kadar Hanefî ve Mâtürîdî anlayışı⁵⁴ benimsemiş olsalar da toplumda Şâfiî ve Eş'arî anlayışının yaygınlık kazandığını söylemek gerekir. Bu anlayışın yaygınlık kazanmasında Nizâmülmülk'ün Şâfiî ve Eş'arîlere karşı olumlu tutumu etkili olduğu gibi inşa ettirdiği Nizâmiye medreselerinin rolünü de unutmamak gerekir. Çünkü bu medreselerde kuruluş amacına uygun olarak Şâfiî ve Eş'arî uleması ders vermiş ve talebe yetiştirmişlerdir. Ayrıca bu medreselerde yetişen müderrisler Sünnî tasavvufa sahip çıkmışlar ve Şîî/Fâtımîlerin İslâm dünyasında oluşturduğu olumsuz etkiyi engellemeye çalışmışlardır.⁵⁵

Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Tuğrul Bey'in (ö. 455/1063) vezirliğini yapan 'Amîdülmülk Ebû Nasr Muhammed b. Mansûr el-Kündürî (ö. 456/1064) Mu'tezilî görüşlere sahip ve Eş'arîliğe karşı husumeti olan bir vezirdir. İmam Şâfiî (ö. 204/820) hakkında olumsuz sözler söylemekten çekinmeyen Kündürî, Tuğrul Bey'den Râfîzilere karşı minberden lanet okunmasını talep etmiştir. Tuğrul Bey'in isteğe olumlu yaklaşması sonucu Kündürî bu lanet okumayı genişleterek husumet duyduğu Eş'arîleri de bu raya dâhil etmiştir.⁵⁶

⁵² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 32: 32.

⁵³ Abdurrahman b. Sâlih el-Mahmûd, *Mevkîfî İbn Teymiyye mine'l-Eş'ârâ* (Rıyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1415/1995), 2: 500; Hânî, "el-Vezîr Nizâmülmülk", 873.

⁵⁴ Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 45; Ahmet Ocak, "Nizâmülmülk'ün Dinî Ve Fikrî Hayatı", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* / 8 (Ekim 2018):39; Adem Arıkan, "Nizâmülmülk'ün Eş'arîlere Destekleri ve Diğer Sünnîlerle İlişkileri", *İslâmî İlimler Dergisi* 6/2 (Güz 2011), 40; Mahbûbe, *Nizâmülmülk*, 119.

⁵⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 14: 144; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16: 126; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 4: 314; Mahmûd, *Mevkîfî İbn Teymiyye*, 2/499; Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 143; Ocak, "Nizâmülmülk'ün Dinî Ve Fikrî Hayatı", 32.

⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 86; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8: 358; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, 1: 358; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 30: 284; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3: 295; Hânî, "el-Vezîr Nizâmülmülk", 872.

Sultan Alparslan, kısa bir süre vezirliğini yapan Kündürî'yi 456/1063 yılında görevden azledip mallarına el koymuştur. Daha sonra Kündürî'yi Merverrûz'a sürgün etmiş ve orada öldürtmüştür. Kündürî'nin yerine de Nizâmülmülk'ü vezir tayin etmiştir. Nizâmülmülk vezir olduktan sonra ilk iş olarak Şâfiî ve Eş'arilere minberden lanet okunma işini kaldırmıştır. Kündürî'nin Şâfiî ve Eş'arilere karşı menfi ve baskıcı tavrından dolayı ülkeyi terk eden Ebû'l-Kâsım Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) ve İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) gibi büyük âlimleri beldelerine davet etmiştir. Davete icabet eden ulemaya, mescit ve medreseler tahsis ederek ilmî ve tasavvufî hayatın canlılığına katkı sağlamıştır.⁵⁷

Nizâmülmülk Ehl-i sünnet müdafiliği kapsamında iç mezhep çatışmalarını da engellemeye çalışmıştır. Bu manada karşılaştığı en büyük fitnelerden birisi Ebû Nasr Abdürrahîm b. el-Kuşeyrî'nin (ö. 514/1120) sebep olduğu fitnedir. Bu fitne 469/1076 yılında zâhir olmuştur. Ebû Nasr Abdürrahîm, ünlü sûfi müellif Abdülkerim el-Kuşeyrî'nin oğludur. Ebû Nasr Abdürrahîm babasının terbiyesinde yetişmiş, babasının vefatından sonra da Cüveynî'nin tedrisine dâhil olmuş bir şahıstır.

Ebû Nasr Abdürrahîm, Bağdat Nizâmiye medresesinde vaaz etmeye başlamıştır. Vaazlarında Hanbelileri tenkit etmiş ve onları tescim ile suçlamıştır. Bu suçlamalara Hanbelilerin önderi konumunda olan eş-Şerîf Ebû Ca'fer b. Ebî Mûsâ karşılık vermiş ve Hanbelileri müdafaa etmiştir. Ebû Nasr Abdürrahîm'in başlattığı ve sebep olduğu bu fitne 473/1080 yılına kadar devam etmiş ve neticesinde her iki taraftan yirmi kişiyi bulan ölümler vuku bulmuştur. Nizâmülmülk'ün girişimiyle bu fitne ateşi söndürülmüş ve iki mezhep arasında sulh yapılmıştır. Fitneyi başlatan Ebû Nasr Abdürrahîm, Bağdat'tan çıkarılarak memleketi Nisâbü'r'a gönderilmiş ve eş-Şerîf Ebû Ca'fer de belli bir süreliğine hapsedilmiştir.⁵⁸

3. Nizâmülmülk'ün Sûfilere Yaklaşımı

Nizâmülmülk, vezir olarak Selçuklu idaresinde bulunduğu sürece sûfilere hep gözetip kollamış, onların sözlerine değer vermiş, onlara devlet hazinesinden yardımda bulunmuştur. Sûfilere karşı bu tutum ve davranışından dolayı da zaman zaman eleştirilmiştir.⁵⁹

Biyografisine yer veren hemen hemen tüm kaynaklarda Nizâmülmülk'ün sûfilere aşırı saygı ve sevgi göstermesinin sebebi olarak bizzat kendisinin şahit olduğu ve naklettiği şu olay gösterilmektedir. Nizâmül-

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 8: 188; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 13: 337; Sibt, *Mirâtü'z-zamân*, 19: 161; Mahbûbe, *Nizâmülmülk*, 123.

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 8: 267; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, 4: 234-235; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16: 59; Mahmûd, *Mahmûd, Mevkafü İbn Teymiyye*, 2: 591.

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 8: 359.

mülk: “Ben bir emirin hizmetinde iken bir sūfi bana geldi ve şöyle nasihat etti: ‘Sana faydası dokunacak kimselere hizmet et. Yarın köpeklerin parçalayacağı kimselere hizmet etme.’ İlk zaman sūfinin söylediği bu sözün manasını tam anlayamadığını ifade eden Nizâmülmülk olayı anlatmaya şöyle devam etmiştir: ‘O gün akşam oldu ve hizmetinde bulunduğum emir içki içmeye başladı. Emir in saldırgan ve yırtıcı köpekleri vardı. Gece olduğunda tanımadıkları yabancılara saldırırlardı. Emir sarhoş olup tek başına avluya çıktığında köpekler sahiplerini tanıyamadılar. Bu sebepten dolayı emire saldırıp onu parçaladılar.’⁶⁰

Nizâmülmülk, olayda geçen sūfi ve emirin kimliğine dair net bir bilgi vermemiştir. Her ne kadar emirin kimliğine dair bir bilgi verilmese de olayın 440/1048 yılından sonra Nizâmülmülk’ün Gazne ve Horasan bölgesindeki bazı emirlerin yanında kâtip olarak görevde bulunduğu yıllarda geçtiğini söylemek mümkündür. Bu tarih Nizâmülmülk’ün otuz iki, otuz üç yaşlarına tekabül etmektedir. Konumuz açısından emirin kimliğinden daha çok sūfinin kimliği önem arz etmektedir. Ancak Nizâmülmülk kendisini ikaz eden sūfinin kimliğine dair en ufak bir bilgiye işaret etmemiştir. Bu sebeple olayda geçen sūfinin kimliğine dair bir akıl yürütme mümkün değildir.

Nizâmülmülk kendisini ikaz eden sūfinin kimliğine dair bir bilgi vermese de bu şahsın keşfi açık bir şahıs olduğunu ifade etmiştir. Bu şahıs Nizâmülmülk üzerinde derin tesirler bırakmış ve onun tasavvufa karşı ilgi ve alakasını artırmıştır. Bu olaydan sonra Nizâmülmülk; keşf sahibi, sözü hakikat olan bir şeyh ve mürşit arayışına girişmiştir.⁶¹

Yukarıda zikredilen olaydan ayrı olarak bazı kaynaklarda Nizâmülmülk’ün 440/1049 yılında Gazne ve Horasan bölgesine yaptığı seferde ünlü sūfi Ebû Saîd Ebü’l-Hayr (ö. 440/1049) ile karşılaştığı beyan edilmektedir. Nizâmülmülk, Tûs’tan Buhârâ’ya doğru giderken Derbend denilen yerde Ebû Saîd’in meclisine katılmış ve onunla kısa bir süreliğine görüşme imkânı bulmuştur. O gün mecliste seâdet ve şekâvet ve bunların sebepleri konusunda vaaz veren Ebû Saîd, Nizâmülmülk meclisine katıldığında ona yönelerek şunları söylemiştir: ‘Yakın zamanda ehl-i ilmin yanında olacağı ve bu mıntikaları fethedecek adam meclisimize gelmiştir.’⁶²

Kısa süreliğine tanıştığı Ebû Saîd Ebü’l-Hayr ve ismini bilmediğimiz bir sūfinin ikazıyla beraber Nizâmülmülk’ün hayatında tasavvuf ve sūfile-re karşı derin sevgi ve saygı oluşmuştur. Bu sevginin neticesi olarak Nizâmülmülk bulunduğu resmî makamının kapılarını sūfilere sınırsız açmış

⁶⁰ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 304; Sibt, *Mirâtü’z-zamân*, 19: 436; İbn Hallikân, *Vefayâtü’l-a’yân*, 2: 128; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 16: 126; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 3: 374.

⁶¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 16: 126.

⁶² Mahbûbe, *Nizâmülmülk*, 239-241.

ve onları hep kollayıp gözetmiştir. Onlarla sürekli beraber olmuş, onların sözlerine değer vermiştir. Bu manada Nizâmülmülk büyük âlim Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) şu sözünü kendine şiar edinmiştir: “Sultanların en iyisi ilim ehli ile oturandır.”⁶³

Büyük Selçuklu Devleti Nizâmülmülk'ün vezirliği zamanında hızlı bir şekilde genişlemiştir. Sultanlar tarafından kendisine geniş yetkiler tevdi edilen Nizâmülmülk vaktinin büyük bir çoğunluğunu âlim ve sûfilerle beraber geçirmeyi âdet haline getirmiştir. Bu davranışından dolayı da bazı kimseler tarafından zaman zaman eleştirilmiştir. Bu insanlarla uzun zaman geçirmek, birçok maslahatı işlemekten seni alıkoymuyor eleştirisine Nizâmülmülk: ‘Bu şahıslar dünya ve âhiretin güzellikleridir. Bunları ben, başımın üstüne oturtsam yine de bunların hakkını ödeyemem ve bunlara da fazla bir şey yapmış olmam,’ diyerek karşılık vermiştir.⁶⁴ Ayrıca Nizâmülmülk, sûfileri: ‘Bunlar İslâm'ın erkânıdır.’ diyerek taltif etmiş ve bunları hep gözetip kollamıştır.⁶⁵

Selçuklu sultanlarının sûfilerle tanışması ve onlara karşı sıcak ilgi duymalarında Nizâmülmülk'ün etkisi olmuştur. Kaynaklarda belirtildiğine göre Sultan Alparslan Nîşâbur'a geldiğinde kendisine ilgi ve tazim göstermeyen eski elbiseler içinde bazı insanlar görmüş ve bu insanların kim olduğunu yanındaki vezirine sormuştur. Bu soru üzerine Nizâmülmülk, bu kimselerin ilim talebeleri ve insanların en şerefli fakir/sûfiler olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Nizâmülmülk, bu kimselerin Sultan'a karşı gösterdikleri menfi davranışların hedefinin bizzat Sultan'ın şahsına değil dünyaya karşı ilgisizliklerinden kaynaklandığını beyan etmiştir. Bu beyandan sonra Sultan Alparslan'ın kalbi bu kimselere karşı yumuşamıştır. Sultan Alparslan'ın yumuşadığını gören Nizâmülmülk: ‘Sultan izin verse de onlara bina yapsam ve onların maişetlerini temin etsem. Bu sayede onlar da ilim talebiyle meşgul olsunlar ve Sultan'a dua etsinler.’ diyerek isteğini beyan etmiştir. Sultan Alparslan'ın bu isteğe olumlu yaklaşması üzerine Nizâmülmülk ülke genelinde medrese ve ribâtlar inşa etmeye başlamıştır.⁶⁶

Her ne kadar Sultan Alparslan vezirine medrese ve ribât yapma izni verse de Nizâmülmülk'ü sûfilere hazineden çok para harcamasından dolayı da zaman zaman eleştirmiştir. Nizâmülmülk bu eleştirileri hep göğüslemiş ve şu sözleriyle Sultan'ı ikna etmeye çalışmıştır: “Senin için Horasan'da öyle bir ordu hazırlıyorum ki bu ordu müntesiplerinin geceleri attıkları oklar ret olunmaz. Yani duaları kabul olur. Bu ordu ulemâ ve zühhâd ordusudur.”⁶⁷

⁶³ Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-Nâme*, 52.

⁶⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 303; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16: 125; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 4: 313; Sibt, *Mirâtü'z-zamân*, 19: 436.

⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 303; Sibt, *Mirâtü'z-zamân*, 19: 435-436.

⁶⁶ Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, 412.

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 8: 192-193.

Nizâmülmülk'e beytül-maldan sûfilere çok para harcamasından dolayı bu harcanan paralar sûfilere değil de orduya harcansa devletin sancağı Konstantiniyye'nin surlarına dikilir eleştirisi yapılmıştır. Bu tür eleştiriler kulağına geldiğinde Sultan Melikşah, vezirine şöyle seslenmiştir: 'Ey Baba! Bana ulaştı ki sen hazineden her sene altı yüz bin dinar (bazı rivayetlerde 300 bin dinar) parayı, bize faydası olmayan kimselere harcıyorsun. Bu durum nedir? Sultan'ın bu sözü üzerine Nizâmülmülk ağlamış ve şöyle karşılık vermiştir: 'Ey Oğul! Ben Acem ırkına mensup yaşlı bir adamım. Beni satılığa çıkarsan beş dinardan (bazı kaynaklarda üç dinardan) fazla etmem. Sen ise Türk ırkına mensup bir gençsin, sen de otuz dinardan fazla etmezsin. Ben sarf ettiğim paralarla sana 'cüyüşü'l-leyl' yani 'gece ordusu' denilen bir ordu hazırlıyorum. Bu ordunun duaları sana yeter. Bu ordunun bereketi sayesinde rızıklanınız ve yağmur yağar. Onların dua okları yedi kat semayı yarıp geçer.' Bu nasihat üzerine Sultan Melikşâh ağlamış ve şöyle demiştir: 'Ey Baba! Bütün imkânlar senin önündedir bu orduyu benim için çoğalt.'⁶⁸

Nizâmülmülk'ün sûfilerin sözlerine verdiği değeri göstermesi açısından Abdullah b. es-Sâvicî'nin naklettiği şu olay da önemlidir. Bu nakle göre Nizâmülmülk hacca gitmek için Sultan Melikşâh'tan izin talep eder ve verilen izin sonucunda hac yolculuğuna çıkar. Bağdat'a geldiğinde sûfi bir şahıs Sâvicî'ye Nizâmülmülk'e verilmek üzere bir mektup uzatır ve daha sonra oradan uzaklaşır. Sâvicî mektubu Nizâmülmülk'e ulaştırır. Nizâmülmülk mektubu açar ve şu ifadelerin yazılı olduğunu görür: "Rüyamda Resûlullâh'ı (s.a.s.) gördüm. Resûlullah bana: 'Hasan'a git ve ona şunları söyle: 'O, Mekke'ye nasıl gider? Onun haccı buradadır. O, ümmetimin ihtiyaç sahipleriyle ilgilensin ve onlara yardımcı olsun.' Aldığı bu ikaz üzerine Nizâmülmülk hacca gitmeyi ertelemiş ve şöyle demiştir: 'Eğer mektubu yazan sûfiyi görse idim onunla teberrük ederdim.'⁶⁹

Nizâmülmülk ülke genelinde hastane, medrese ve mescitler inşa ettiği gibi ribâtlar da inşa etmiştir. İnşa ettiği bu tür müesseseler onun saygınlık ve vakarının artmasına sebep olmuştur.⁷⁰ *Siyâsetnâme* adlı eserinde yöneticilerin görevleri arasında ilim talipleri için medreseler inşa etmeyi zorunlu gördüğü gibi sûfiler içinde ribâtlar inşa etmeyi zorunlu görmüştür. Ayrıca sultanların hem ulema hem de sûfilere tazim göstermelerini ve maişetlerini

⁶⁸ Tartûşî, *Sirâcü'l-mülük*, 128; Yâfi'î, *Mirâtü'l-cinân*, 3: 80; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân*, 2: 129, 5: 287.

⁶⁹ İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, 1: 448, 4: 319; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 33: 144.

⁷⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 13: 331; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam* 16: 304; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâü fî târihi'l-hulefâ*, 199; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 4: 312-314; Sibt, *Mirâtü'z-zamân*, 19: 436; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân*, 2/129; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, 3: 365 Kâtib Çelebî, *Süllemü'l-vusûl*, 2: 30.

hazineden temin etmelerini de gerekli görmüştür.⁷¹

Ribâtlar, dervişlerin zikir ve ibadetlerini yaptıkları mekânlardır. Ahmet Ocak'ın tespitine göre Selçuklular döneminde ülkenin her tarafına ribâtların inşa edilmesi, devlet idaresinin sûfilere gösterdiği desteği ve ayrıcalığı ifade eder.⁷² Sûfilere verilen ayrıcalığın temelinde de Nizâmülmülk'ün gayretlerini ve sûfilere olumlu yaklaşımını görmek gerekir. Ülke genelinde ribâtların yaygınlığı Büyük Selçuklu Devlet idaresinin tasavvuf anlayışını desteklediğini açıkça göstermektedir.

Nizâmülmülk, zühd anlayışı ve tasavvufî neşvesine sahip olan âlimlere hep özel ilgi ve saygı duymuştur. Bu manada şu isimleri zikretmek yerinde olacaktır. Ebû Sehl Muhammed b. Ahmed el-Hıfî (ö. 466/1073), Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî (ö. 468/1076), Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî (ö. 489/1096), Ebû Said Ahmed b. Muhammed b. Dost en-Nisâbüri (ö. 479/1086).⁷³

Nizâmülmülk'ün hayatında daha çok öneme sahip olan isimler ise şunlardır: Ebû Sa'îd Abdülvâhid b. Ahmed ed-Dârânî (ö. 502/1108), Ebû İshâk eş-Şîrâzî (ö. 476/1083), İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî (ö. 478/1085), Ebû'l-Kâsım Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) ve Ebû Hâmid el-Gaz-zâlî (ö. 505/1111).⁷⁴

Ebû Sa'îd Abdülvâhid b. Ahmed ed-Dârânî İsfahan ehliendir. Eserleri olan ve Şâfi'î mezhebinin imamlarından kabul edilen Dârânî'nin şöyle dediği rivayet edilir: 'Şâfi'î'nin kitapları yansa ben onları hıfzımdan tekrar yazarım.'⁷⁵ Nizâmülmülk'ün değer verdiği bir diğer önemli isim de Ebû İshâk eş-Şîrâzî'dir. Nizâmülmülk Bağdat Nizâmiyye Medresesi'ni Ebû İshâk eş-Şîrâzî için inşa etmiştir.⁷⁶ Kaynakların ifade ettiğine göre Şîrâzî; ilim, zühd, ibadet ve cömertlik yönünden asrının teki idi. Nizâmülmülk Şîrâzî'ye beslediği aşırı hürmetten dolayı Şîrâzî'nin vefat ettiği sene medreseyi bir seneliğine kapatmış ve talebe almamıştır.⁷⁷

Nizâmülmülk'ün yanında değer sahibi olan bir şahısta Ebû'l-Me'âli İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'dir. Cüveynî Şâfi'î fukahasının en büyüklerinden kabul edilir. Kelâm ve tefsir alanında da otoritedir. Şâfi'î ve

⁷¹ Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-Nâme*, 9, 51.

⁷² Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, 163.

⁷³ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5: 283, 334; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 13: 405.

⁷⁴ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân*, 2: 129; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16: 125; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8: 357; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 4: 313, 7: 194.

⁷⁵ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 7: 193; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3: 104; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16: 205; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân*, 3: 198.

⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 102; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 13: 331; Sibt, *Mirâtü'z-zamân*, 19: 196; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân*, 2: 129; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, 3: 365.

⁷⁷ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 5: 124; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8: 289; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 32: 150-163.

Eş‘arîlere yapılan baskıdan dolayı beldesini terk ederek Mekke ve Medîne’de dört yıl kalmıştır. Bundan dolayı kendisine İmâmü’l-Harameyn lakabı verilmiştir. Sultan Alparslan’ın iktidarında Şâfiî ve Eş‘arîlere yapılan baskının kalkmasıyla doğum yeri olan Nişâbur’a geri dönmüştür. Nizâmülmülk Ebû İshak eş-Şirâzî’de olduğu gibi Cüveynî için de Nişâbur’da medrese inşa etmiştir. Cüveynî bu medresede vefat edinceye kadar yirmi yıl ders vermiştir.⁷⁸

Nizâmülmülk’ün hürmet gösterdiği bir diğer şahıs Ebü’l-Kâsım Abdülkerim el-Kuşeyrî’dir. Ebû Ali ed-Dekkâk’ın (ö. 405/1015) talebesi olan Kuşeyrî tasavvuf tarihinin önemli müelliflerinden birisidir. Kuşeyrî aynı zamanda Nizâmülmülk’ün hadis hocasıdır. Nizâmülmülk’ün ilmî hüviyeti ve manevî neşvesinin oluşumunda Kuşeyrî’nin katkılarını görmek gerekir.⁷⁹ Nizâmülmülk Kuşeyrî’den şu hadisi rivayet etmiştir: ‘Ateşin ahşabı yiyip bitirdiği gibi haset de hasenatı yiyip bitirir. Suyun ateşi söndürdüğü gibi sadaka da hataları yok eder. Namaz müminin nuru, oruç ise ateşten kalkandır.’⁸⁰

Nizâmülmülk’ün değer atfettiği bir diğer şahıs da Ebû Hâmid el-Gazzâlî’dir. Gazzâlî’ye ‘Zeynüddîn’ ve ‘Şerefüleimme’ gibi lakapları bizzat Nizâmülmülk vermiştir.⁸¹ Gazzâlî Nizâmülmülk’ün huzurunda yapılan cedel ve münazaralarda kendini göstermiş ve vezirin takdirini kazanmıştır. Bunun neticesi olarak 484/1091 tarihinde Bağdat Nizâmîyye Medresesi’ne müderris olarak görevlendirilmiştir.⁸²

3.1. Nizâmülmülk’ün Şeyhi Ebû Ali el-Fâdl b. Muhammed el-Fârmédî et-Tûsî (ö. 477/1084)

Muhakkak ki bütün isimler içinde Nizâmülmülk’ün en çok değer atfettiği şahıs Ebû Ali el-Fârmédî’dir (ö. 477/1084).⁸³ Kaynaklarda Nizâmülmülk’ün şeyhi şudur diye bir isim kaydı zikredilmese de Nizâmülmülk ile Fârmédî arasında gerçekleşen davranış ilişkilerine bakıldığında bu ilişkinin mürid-şeyh ilişkisini çağrıştırdığı görülmektedir. Bu manada hemen hemen ilk el eserlerde yer bulan şu olay dikkat çekicidir: Abdülkerîm

⁷⁸ İbn Hallikân, *Vefayâtü’l-a’yân*, 3: 168; Yâfi’î, *Mirâtü’l-cinân*, 3: 79; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, 2: 1213.

⁷⁹ Sübkî, *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, 4: 318, 329; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 30/284.

⁸⁰ قال رسول الله : ” الحسد يأكل الحسنات ، كما تأكل النار الحطب ، والصدقة تطفى الخطيئة كما يطفى الماء النار ، والصلاة نور المؤمن ، والصيام جنة من النار “ Bk. Cemâleddîn Ahmed b. Muhammed el-Hanefî, *Meşihatü İbni’l-Buhârî*, thk. ‘Ivaz ‘Itkî Said el-Hâzimî (Mekke: Dâru ‘âlimi’l-fuâd, 1419), 2: 1308.

⁸¹ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 292.

⁸² İbn Hallikân, *Vefayâtü’l-a’yân*, 4: 217; Yâfi’î, *Mirâtü’l-cinân*, 3: 79, 136; Mahmûd, *Mevkîfü İbn Teymîyye*, 2: 622.

⁸³ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 32: 203; Sübkî, *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, 5: 305.

el-Kuşeyrî ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî gibi zamanın iki büyük ismi Nizâmülmülk'ü ziyaret için resmi makamına geldiklerinde Nizâmülmülk onlar için ayağa kalkmış, onları güzel bir şekilde karşılamış ve daha sonra da onları misafir koltuğuna oturturmuştur. Fârmedî ziyaretine geldiğinde ise Kuşeyrî ve Cüveynî'ye yaptığı karşılamadan farklı olarak Fârmedî'yi misafir koltuğuna değil kendi koltuğuna oturturmuştur.⁸⁴

Nizâmülmülk, resmî makamına Ebû Ali el-Fârmedî'yi oturtuktan sonra onun önünde diz çökerek saygılı bir şekilde oturmuştur. Nizâmülmülk Fârmedî'ye gösterdiği bu üst düzey saygıyı başka hiç bir isme göstermemiştir. Bu tavrından dolayı da yer yer tenkit edilmiştir. Nizâmülmülk bu eleştirilere şöyle cevap vermiştir: “Cüveynî, Kuşeyrî ve diğer bazı şahıslar ziyaretime geldiklerinde: ‘Sen şöylesin sen böylesin... diyerek’ hep bana tazim gösterirler. Bu tavırlar da benim kibrimi ve ucubumu artırır. Fârmedî ise böyle yapmaz. Hatalarımı ve kusurlarımı benim yüzüme söyler, bu da beni incitir ve kırar. Fârmedî'nin bu tavrından dolayı ben hatalarımı ve yanlışlarımı onların bu sayede hata ve yanlışlarımdan dönerim.”⁸⁵

Nizâmülmülk'ün Fârmedî'ye gösterdiği üst düzey saygı şeyh mürid ilişkisinin varlığını gündeme getirmektedir. Bu manada Fârmedî'yi Nizâmülmülk'ün şeyhi kabul etmek gerekir. Nizâmülmülk şeyhi Fârmedî ile sadece resmî makamında mülaki olmamış bunun dışında Nişâbur, Serahs ve Bağdat gibi yerlerde de şeyhi ile zaman zaman mülaki olmuştur. Nizâmülmülk, şeyhinin meclislerine katılmış, sohbetinden istifade etmiş, dua ve ikazlarını almıştır.⁸⁶

el-Emîr Ebû'l-Hasan el-'Ubbâdî, Nizâmülmülk'ün Serahs'a gelip Ebû Ali el-Fârmedî'yi ziyaret ettiğini şu şekilde anlatır: Nizâmülmülk 485/1092 Ramazan ayında Serahs'a geldi ve Fârmedî'nin meclisine katıldı. Fârmedî mecliste Nizâmülmülk'ü kastederek: ‘Hasan fitnelere engel ve Müslümanlara müşfiktir’ dedi. Fârmedî bu sözleri söylerken Nizâmülmülk, Fârmedî'nin sedirinin alt kısmında oturuyordu. Bu olayı nakleden Emir 'Ubbâdî: ‘Fârmedî'nin Nizâmülmülk'e هو سد للفتن ‘yani o fitnelere engeldir’ dediği için Nizâmülmülk'ün katlından sonra fitnelerin zuhur edeceğinden korktuğunu ifade etmiştir.⁸⁷

Ebû Nasr es-Sübkî (ö. 771/1370) gibi bazı âlimler, Ebû Ali el-Fârmedî'nin hem Nizâmülmülk hem de diğer büyük şahıslar yanında sınırsız

⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 303; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân*, 2: 129; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 8: 358; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16: 126; Sibt, *Mirâtü'z-zamân*, 19: 436.

⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/303; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 33: 145; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 8/358; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16: 126; Sibt, *Mirâtü'z-zamân*, 19: 436.

⁸⁶ Ömer b. Ahmed İbnü'l-'Adîm, *Bağıyyetü't-taleb fi târihi Haleb*, thk. Süheyl Zükkâr (Suriye: Dârü'l-fikir, 1408/1988), 5: 2485.

⁸⁷ İbnü'l-'Adîm, *Bağıyyetü't-taleb*, 5: 2485.

kabule sahip yüksek bir şahsiyet olduğunu ifade etmişlerdir.⁸⁸ Nizâmülmülk diğer ulemâ ve suhâda bulamadığı manevî neşveyi en sonunda Fârmedî’de bulmuştur. Şeyhinin tatlı dil ve kalplere nüfuz eden konuşmalarından etkilenmiş ve bu etkinin neticesi olarak çok zaman ağlamıştır. Fârmedî, meclisinde elbisesini ıslatacak kadar çok ağlayan talebesi Nizâmülmülk’ü ağlayarak makamını zedelememesi hususunda uyarılmış ve ikaz etmiştir.⁸⁹

Zaman zaman Ebû Ali el-Fârmedî, Nizâmülmülk’ü karşısına alıp özel nasihatte bulunmuştur. O nasihatlerden birisi şudur: ‘Dünya tamamıyla bir insanın olsa, o insan da bunları hayır yollarına ve maslahat işlerine sarf etse bu yaptığıyla yine de Allah’a vasil olamaz. Mevki ve makam fanidir. Âhiret hesabı muhakkak olacaktır.’⁹⁰

Kaynaklarda Nizâmülmülk’ün sûfilere yaptığı aşırı harcamanın sebebi olarak Ebû Ali el-Fârmedî’ye duyduğu sevgi gösterilir. Nizâmülmülk şeyhi Fârmedî’ye duyduğu sevgi ve hürmetten dolayı sûfilere infakı ve yardımı fazlalaştırmıştır.⁹¹ Fârmedî, ‘şeyhu’s-şuyûh’ yani Horasan’ın en etkili şeyhidir. Mânevî ilimler yanı sıra zâhirî ilimde de zamanın büyük imamları arasında gösterilmektedir. Tarikatta güzel bir usul benimsemiş, mürîdanını güzel ahlâk ve hüsn-i edebe göre yetiştirmiştir. Kalplere tesir eden güzel sözler söyleyen Fârmedî’nin ilim ve vaaz meclisleri çeşitli çiçeklerin bulunduğu bir bahçeyi anımsatmaktadır.⁹²

Nakşibendî geleneğinin etkili şeyhlerinden Ebû Ali el-Fârmedî, 407/1017 yılında Tûs yakınındaki Fârmed köyünde doğmuştur. İlk eğitimini Sabâ’da alan Fârmedî daha sonra Nişâbur’a giderek Abdülkerîm el-Kuşeyrî’nin medresesine dâhil olmuş ve kısa sürede Kuşeyrî’nin seçkin öğrencilerinden biri olmuştur.⁹³ Kuşeyrî’nin manevî terbiyesinde yetişen ve kızıyla da evlenen Fârmedî uzun süre hocasına ve medresesine hizmet etmiştir. Bu süre zarfında üstadı Kuşeyrî’den zâhirî ve bâtinî ilimleri ikmal eden Fârmedî içtihatı yüksek bir seviyeye ulaşmış, zamanın sayılı âlimleri

⁸⁸ Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, 5: 305

⁸⁹ Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, 4: 89; İbnü’l-‘Adîm, *Bağıyyetü’l-taleb*, 5/2488.

⁹⁰ İbnü’l-‘Adîm, *Bağıyyetü’l-taleb*, 5: 2489.

⁹¹ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 32: 204; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’l-nübelâ*, 14: 70; Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, 5: 306.

⁹² Sem’ânî, *el-Ensâb*, 10: 125; Ebû İshâk Takyüddîn İbrahim b. Muhammed es-Sayrafinî, *el-Müntehab min kitâbi’s-siyâk li târihi Nisâbur*, thk. Hâlid Haydar (Beyrût: Dârü’l-fikr, 1414), 452; Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, 5: 305-306; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’l-nübelâ*, 14: 70; İbnü’l-‘Imâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 5: 333.

⁹³ Sem’ânî, *el-Ensâb*, 10: 124; Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, 5: 304-305; Sayrafinî, *el-Müntehab*, 452; İbnü’l-Esir, *el-Lübâb*, 2: 405; Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed İbnü’l-Mülakkın, *el-‘Akdü’l-mezheb fi tabakâti hamaleti’l-mezheb*, thk. Eymen Nasr el-Ezherî, Seyyid Mehenî (Beyrût: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1417/1997), 502.

arasına dâhil olmuştur. Tarikatta tefekkür ve mücâhede yolunu tutan Fârmedî'nin gönlünde müşâhede nurları açılmıştır.⁹⁴

Abdülkerîm el-Kuşeyrî'den özel ilgi gören Ebû Ali el-Fârmedî daha sonra Tûs'a geri dönmüştür. Tûs'ta ünlü sûfî Ebû'l-Kâsım Abdullah el-Kürrekânî'nin (ö. 450/1058) meclislerine katılarak onun manevî eğitiminden istifade etmiştir. Tûs'tan sonra tekrar Nîşâbur'a gelen Fârmedî, burada irşad meclisleri tesis ederek talebelerini ve mürdanını yetiştirmeye başlamış ve irşat faaliyetlerini sürdürmüştür.⁹⁵

Mollâ Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492) *Nefahâtü'l-üns* adlı eserinde Fârmedî'nin ilk şeyhinin Ebû Saîd Ebû'l-Hayr olduğunu beyan etmektedir. Câmî'nin ifadesine göre Fârmedî gençlik yıllarında Ebû Saîd'in meclisine katılmıştır.⁹⁶ Fârmedî'nin üstadları arasında zikredilen Kuşeyrî ve Ebû Saîd'in aynı zamanda Nizâmülmülk'ün de hocaları olması dikkat çekicidir.

Zamanın birçok âlimiyle beraber Ebû Saîd Ebû'l-Hayr, Abdullah el-Kürrekânî ve Abdülkerîm el-Kuşeyrî gibi meşhur şeyhlerden de istifade eden Ebû Ali el-Fârmedî esas tasavvufî neşvesini Ebû'l-Hasan el-Harakânî'den (ö. 425/1034) almıştır. Kaynaklarda Fârmedî'nin birçok talebesinin ismi zikredilmektedir. Talebeleri arasında Ebû Yakub Yûsuf el-Hemedânî (ö. 535/1140), *Keşfu'l-mahcûb* müellifi Ali b. Osman el-Hücvirî (ö. 465/1072) ve Ebû Hâmid el-Gazzâlî gibi meşhur isimler yer almaktadır.⁹⁷

Sünnî tasavvufun teşekkülünde önemli bir isim olan Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin tasavvuf neşvesi, tarikatta benimsediği usul ve esaslar Fârmedî'ye dayanır.⁹⁸ Bu hususu Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) eserinde açık olarak ifade etmektedir.⁹⁹ Bu bağlamda Fârmedî'nin görüş ve düşüncelerinin Gazzâlî kanalıyla geniş kitlelere ulaştığını söylemek mümkündür. Gazzâlî *İhyâ'ü ulûmi'd-dîn* adlı eserinde Fârmedî'nin adını zikretmiş ve onu üstad olarak kabul etmiştir.

⁹⁴ Sayrafinî, *el-Müntehab*, 452; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 10: 411, 32/203; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 14: 70; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 5: 305; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5: 333.

⁹⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10: 125; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 14: 70; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 10: 411, 32: 203; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 5: 305; İbnü'l-Mülakkın, *el-'Akdü'l-mezheb*, 502; Sayrafinî, *el-Müntehab*, 452-453.

⁹⁶ Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l-üns*, trc. Lâmiî Çelebi, nşr. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara (İstanbul: Marifet Yayınları, 2008), 513.

⁹⁷ Ebû Said Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebir*; thk. Münire Nâcî Sâlim (Bağdat: Riâsetü Divâni'l-evkâf, 1395/1975), 1: 268, 371, 434, 519, 599, 2: 26, 81; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 10: 411, 11: 831, 833, 1018; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 5: 305-306; Hâce Yûsuf Hemedânî, *Hayat Nedir*, trc. Necdet Tosun (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018), 50.

⁹⁸ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 5: 306, 6: 209; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 35: 117.

⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17: 125.

Nişâbur, Tûs ve Merv üçgeni arasında irşat faaliyetlerini yoğunlaştıran Ebû Ali el-Fârmedî yer yer de bu bölgenin dışına da seferler yapmıştır. Fârmedî yetmiş yıl süren ömrünü 477/1084 yılında Tûs'ta tamamlamıştır.¹⁰⁰ Rengi esmer, kaşları çatık ve orta boylu olan Fârmedî'nin kaynaklarda Ebû'l-Muhâsin Ali, Ebû'l-Fadl Muhammed, Ebû Bekir Abdolvâhid olmak üzere âlim, zâhid ve fazilet ehli üç erkek çocuğunun ismi zikredilmektedir.¹⁰¹

3.2. Nizâmülmülk'ün Dervişâne Yaşantısı

Kaynaklarda Nizâmülmülk ile Ebû Ali el-Fârmedî arasında şeyh-mürîd ilişkisinin hangi tarihe dayandığına dair net bir bilgi yoktur. Nizâmülmülk'ün Fârmedî'yi resmî makamında ağırladığı bilgisini esas aldığımızda bu tarihin 456/1063 yılında sonra olduğunu söylemek mümkündür. Bu tarih ile Fârmedî'nin 477/1084 vefat tarihini yan yana getirdiğimizde yirmi yıla yakın bir süre Nizâmülmülk ile Fârmedî arasında şeyh-mürîd ilişkisinin olduğu akla gelmektedir.

Ebû Ali el-Fârmedî'nin tavsiyesi üzerine Nizâmülmülk sâhip olduğu güç ve kuvvete aldanmamış, dünyanın cazibesine kapılmamış, dünyanın fânî olduğunu bilerek âhirete gönül bağlamıştır.¹⁰² Bu bağlamda Nizâmülmülk 'âhiretin sultanı' olarak tavsif edilmiştir.¹⁰³ Kaynaklarda geçen bu tavsif Nizâmülmülk'ün dinî yaşantısı ve manevî haline işaret etmesi açısından önemlidir.

Nizâmülmülk'ün hayatına bakıldığında onun tasavvufî neşveye sahip, dervişane bir hayat yaşadığı görülmektedir. Biyografisine yer veren hemen hemen ilk el tüm kaynaklarda Nizâmülmülk'ün ibadete düşkün olduğu vurgulanmakta, namaz vakitlerini sürekli kolladığı, ezan okunmaya başladığı zaman tüm dünyevî işleri terk ettiği, namaz kılmak dışında başka hiç bir işle meşgul olmadığı ifade edilmektedir.¹⁰⁴ Ezan vakti olduğu halde gafletten dolayı müezzin ezan okumayı geciktirdiğinde müezzine vaktin girdiğini hatırlatmış ve ezanı okumasını emretmiştir.¹⁰⁵ Mümkün mertebe namazları cemaatle kılmış, 'tan vakti loşluğunda gusül abdestiyle kılınan

¹⁰⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10: 124-125; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 5: 304-305; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, 2: 405; Yâfi'î, *Mirâtü'l-cinân*, 3: 93; Sayrafinî, *el-Müntehab*, 452-453; İbnü'l-Mülakkın, *el-'Akdü'l-mezheb*, 502.

¹⁰¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10: 125; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 31: 134, 292, 32128; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, 2: 405; İbnü'l-Mülakkın, *el-'Akdü'l-mezheb*, 502.

¹⁰² Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-Nâme*, 19.

¹⁰³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 14: 145.

¹⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 304; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân*, 2: 129; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16: 125; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8: 357; Sibt, *Mirâtü'z-zamân*, 19: 436;

¹⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 303; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 33: 146; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16: 126; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8: 358.

sabah namazının kabrin zulmetini gidereceğini' ifade etmiştir.¹⁰⁶

Namaz ve secdenin kulluktaki ehemmiyetini iyi bilen Nizâmülmülk, İblîs'in başına gelen musibetlerin sebebi olarak secde emrine karşı gelmesi olduğunu belirtmiştir. İbnü'l-Cevzî ve diğer bazı müelliflerin eserlerinde kaydettiğine göre Nizâmülmülk bu konuda şunları söylemiştir: "İblîs'i rüyamda gördüm ve ona: 'Sana yazıklar olsun Allah seni yarattı. Sonra sana secdeyi emretti. Ancak sen secde etmedin. Allah ben Hasan'a da secdeyi emretti. Bende bu emir gereği her gün secde ediyorum.'" Rüyasını bu şekilde nakleden Nizâmülmülk daha sonra şu mısraları terennüm etmiştir: 'Vuslata ehil olmayan kimsenin her ihsanı günahdır, kusurdur.'¹⁰⁷

Sürekli abdestli bulunan Nizâmülmülk abdestsiz bir yere basmamaya ve oturmamaya özen göstermiştir. Abdest aldığı anda hemen akabinde muhakkak nafîle namaz kılmış ve Kur'ân okumuştur. Tazimden dolayı Kur'ân'ı asla yaslanarak okumamıştır. Hâfız olmasına rağmen Kur'ân mushafını daima yanında taşımış, haftanın Pazartesi ve Perşembe günlerini de sürekli oruçlu geçirmiştir.¹⁰⁸

Nizâmülmülk, ibadet hayatına düşkünlüğüyle beraber zühd ve uzlet hayatını da arzu ve temenni etmiştir. İlk zamanlar kendisine âit bir köyün olmasını, orada bir mescit yaparak Allah'la baş başa kalmayı ve ibadet etmeyi temenni eden Nizâmülmülk daha sonraki zamanlarda ise az bir parça yerinin olmasını, orada bir mescit edinerek ibadet yapmayı temenni etmiştir. Ömrünün sonlarına doğru temennisi ise şu şekilde olmuştur: 'Her gün için bir parça ekmeğim ve ibadet edeceğim bir mescidim olsun bu bana yeter.'¹⁰⁹

3.3. Nizâmülmülk'ün Ahlâkî Vasıfları

Kaynaklarda Nizâmülmülk'ün dindar bir âlim olduğunun yanı sıra cömert, muttaki, hilim, vakar, adalet ve emanet gibi bazı vasıflarına vurgu yapılır. Güzel ahlâk sahibi olan Nizâmülmülk yüzüne karşı kusurlarının söylenmesinden hoşnut olmuştur. Sabır ve tahammülü fazladır. Çok konuşmayı sevmeyen daha çok dinlemeyi tercih eden Nizâmülmülk'ün sükûtu uzundur.¹¹⁰

Nizâmülmülk hem kendi imkânlarını hem de devlet imkânlarını muhtaç kimselere açmıştır. Cömert vasfından dolayı halk nezdinde hüsn-ü kabul

¹⁰⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 14: 372.

¹⁰⁷ من لم يكن للواصل أهلا ... فكل إحصانه ذنوب *el-Muntazam*, 16: 305; Sibt, *Mirâtü'z-zamân*, 19: 437.

¹⁰⁸ Sibt, *Mirâtü'z-zamân*, 19: 436; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 14: 144; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 4: 313; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân*, 2: 129; Hânî, "el-Vezîr Nizâmülmülk", 873; Nizâmülmülk, *Meclisâni min emâli's-sâhib*, 6.

¹⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 304; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 8: 358; Sibt, *Mirâtü'z-zamân*, 19: 436-437.

¹¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 8: 357; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, 1: 446; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 14: 144-145; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 4: 309.

görmüştür. O, cömertliği peygamber huylarından kabul etmiş, dünyada hiçbir ameli cömertlik ve ekmek yedirmekten daha faziletli görmemiştir.¹¹¹ Hasta olduğunda cömertliğini ve tasaddukunu artırmış, hastalığını sadaka ile tedavi yoluna gitmiştir.¹¹²

Kendisi yüksek resmî makam ve ilim sahibi olmasına rağmen ulemanın yanında hep küçülmüş ve mütavâzı olmuştur.¹¹³ Âlimlere karşı gösterdiği tevazuyu halka karşı da yumuşak ve halim olarak göstermiştir. Hilm ile sabır kavramları arasında fark vardır. Sabır elinden bir şey yapmak gelmeden tahammül etmek anlamına geldiği halde hilm, güç yettiği halde bir kerem ve lütuf olmak üzere ceza vermekten ve intikam almaktan vazgeçmek, af cihetini tutmak manasına gelir.

Nizâmülmülk'ün halkına karşı affediciliği ve yumuşaklığını yani hilm vasfını göstermesi açısından Emîr Ebû Nasır b. Mâkûlâ'nın şu rivayeti dikkat çekmektedir. Bu rivayete göre "İhtiyaç sahiplerinden birisi bir yama parçasını Nizâmülmülk'e doğru atar. O yama parçası da Nizâmülmülk'ün divitine isabet eder. Çarpmanın neticesinde ağzına kadar mürekkep dolu divit dökülerek Nizâmülmülk'ün sarığı ve elbisesine isabet eder. Bu durum karşısında Nizâmülmülk'ün yüzünde kızgınlık ifade eden en ufak değişiklik olmamıştır." Nizâmülmülk'ün hilmini ifade eden tek örnek bu değildir. Bunun dışında da kaynaklarda başka somut örnekler zikredilmektedir.¹¹⁴

SONUÇ

Nizâmülmülk, Selçuklu Devletin'in siyâsî ve mâlî politikalarının belirlenmesinde önemli bir görev üstlendiği gibi din ve mezhep politikalarının belirlenmesinde de önemli bir görev üstlenmiştir. Devlet idaresini ve halkın bütünlüğünü tehdit eden Şîî ve Bâtınî fırkalarla yoğun mücadele etmiştir. Bu mücadele de Ehl-i sünnet anlayışının hâkim olması için gayret göstermiş, Ehl-i sünnet iç mezhep çatışmalarının yatıştırılmasında da aktif rol almıştır.

Nizâmülmülk idareciliğiyle olduğu kadar ilmî vasfıyla da ön plana çıkmıştır. Râzkân'da başladığı ilim tahsiline Tûs, Nişâbur, Gazne ve Horasan'da devam etmiştir. Sadece Kur'an hıfzı ve Şafiî fıkhı tahsiliyle yetinmemiş bunların yanı sıra dil, edebiyat, kitâbet, matematik ve mantık alanlarında da iyi bir eğitim imkânı bulmuştur. Bu vasıflarıyla beraber ismi büyük âlimler arasına kaydedilmiştir.

Nizâmülmülk ilmî vasfıyla temeyyüz ettiği gibi tasavvufî vasfıyla da temeyyüz etmiştir. Orta yaşlarda bizzat tanık olduğu bazı olaylar sebebiyle-

¹¹¹ Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-Nâme*, 108.

¹¹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 298.

¹¹³ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 4: 310-313.

¹¹⁴ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, 4: 315; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16: 304; Nizâmülmülk, *Meclisâni min emâli's-sâhib*, 6.

le sùfilere karşı ilgi ve alakası artmıştır. Bu yaşlardan sonra vefat edinceye kadar tasavvufî neşveye sahip, dervişane bir hayat yaşamıştır. Sürekli ezan vakitlerini kollamış ezan okunmaya başladığı zaman tüm dünyevî işleri terk etmiş, namaz dışında başka hiç bir işle meşgul olmamıştır. Sürekli abdestli gezmeye özen göstermiş, taziminden dolayı Kur'ân'ı asla yaslanarak okumamıştır.

Nizâmülmülk, ibadet boyutuyla öne çıktığı gibi güzel ahlâk boyutuyla da öne çıkmıştır. Kaynaklarda onun cömert, muttaki, hilim, vakar, adalet ve emanet gibi vasıflarla tavsif olduğu ifade edilmiştir. O, yüzüne karşı kusurlarının söylenmesinden hoşlanmış, istenmeyen durumlara karşı hep sabır ve tahammül göstermiştir. Konuşmaktan daha çok sükûtu ihtiyar etmiştir. Vezir olarak Selçuklu idaresinde bulunduğu sürece sùfilere hep gözetip kollamış, onların sözlerine değer vermiş, onlara aşırı ihsan, ikram ve yardımda bulunmuştur. Ülke coğrafyasının her tarafına ribâtlar yaparak tasavvuf anlayışının yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır.

Nizâmülmülk'ün önem atfettiği şahıslar arasından Ebû Saîd Ebû'l-Hayr, Ebû'l-Kâsım Abdülkerim el-Kuşeyrî, Ebû İshâk eş-Şîrâzî, İmâm'ül-Harameyn el-Cüveynî ve Ebû Hâmid el-Gazzâlî gibi bazı isimleri zikretmek gerekir. Bu isimler dışında Nizâmülmülk'ün en çok değer verdiği şahıs muhakkak ki şeyhi Ebû Ali el-Fârmedî'dir. Her ne kadar kaynaklarda Nizâmülmülk'ün şeyhi şudur diye bir isim kaydı zikredilmese de Nizâmülmülk ile Fârmedî arasında gerçekleşen olaylarda davranış ilişkilerine bakıldığında bu ilişkinin mürid-şeyh ilişkisini çağrıştırdığı görülmektedir. Nizâmülmülk'ün sùfilere aşırı yardımının sebebi de şeyhi Fârmedî'ye duyduğu sevgi ve saygıya dayanır.

Nakşibendiyye tarikatından olan Ebû Ali el-Fârmedî, 'Şeyhlerin Şeyhi' yani Horasan'ın en etkili şeyhi kabul edilir. Mânevî ilimlerin yanı sıra zâhirî ilimde de zamanın büyük imamları arasında gösterilmektedir. Tarikatta güzel bir usul benimsemiş, müridanını güzel ahlâk ve hüsn-i edebe göre yetiştirmiştir. Sünnî tasavvufun teşekkülünde önemli bir isim olan Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin de tasavvuf neşvesi, tarikatta benimsediği usul ve esaslar Fârmedî'ye dayanır.

Nizâmülmülk sayesinde devlet idaresi sùfilere olumlu yaklaşmış ve bu şahısları desteklemiştir. Selçuklu idaresinin benimsediği ve teşvik ettiği Sünnî tasavvuf anlayışı daha sonra kurulan Türk devletlerine de tevarüs ederek devam etmiştir. Bu bağlamda hem Selçuklular hem de ondan sonra gelen Türk devletlerinin benimsediği Sünnî tasavvuf anlayışının izlerinin Nizâmülmülk'e dayandığını söylemek gerekir.

KAYNAKÇA

Arıkan, Adem. "Nizâmülmülk'ün Eş'arilere Destekleri ve Diğer Sünnîlerle İlişkileri". *İslâmî İlimler Dergisi* 6/2 (Güz 2011): 39-64.

Attâr, Ferîdüddîn. *Tezkiratü'l-evliyâ*. Trc. Süleyman Uludağ. İstanbul: Semerkand, 2018.

Câmî, Abdurrahman. *Nefahâtü'l-üns*. Trc. Lâmiî Çelebi. Nşr. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara. 4. Baskı. İstanbul: Marifet Yayınları, 2008.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. Cidde: Dârü'l-minhâc, 1432/2011.

Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.

Hanefî, Cemâleddîn Ahmed b. Muhammed. *Meşihatü İbni'l-Buhârî*. Thk. 'İvaz 'İtkî Said el-Hâzîmî. 3 cilt. Mekke: Dâru 'âlimi'l-fuâd, 1419.

Hânî, Ebu'r-Rab. "el-Vezîr Nizâmülmülk ve devruhü fî'l-hayâtî'l-âmme fî devlet's-Selçûkiyye". *Mecelle Câmi'atü'n-necâh li'l-ebhâs*. 21/3 (2007): 865-891.

Hemedânî, Hâce Yûsuf. *Hayat Nedir*. Trc. Necdet Tosun. 7. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. Nşr. İhsân Abbâs. 7 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 21 cilt. Kâhire: Dâru hecr, 1418/1997.

İbn Teymiye, Ebû'l-'Abbâs Takıyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. Nşr. Enver el-Bâz, 'Âmir el-Cezzâr. 37 cilt. Mısır: Dârü'l-Vefâ, 1426/2005.

İbnü'l-'Adîm, Ömer b. Ahmed. *Bağıyyetü't-taleb fî târihi Haleb*. Thk. Süheyl Zükkâr. 12 cilt. Suriye: Dârü'l-fikir, 1408/1988.

İbnü'l-'Imâd, Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*. Thk. Abdulkâdir el-Arnâvûd, Mahmud Arnâvûd. 11 cilt. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1986/1406.

İbnü'l-'Imrânî, Muhammed b. Ali. *el-İnbâü fî târihi'l-hulefâ*. Thk. Kâsım es-Sâmîrî. Kâhire: Dârü'l-âfâki'l-'Arabiyye, 1421/2001.

İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem el-Cezerî. *el-Kâmil fî'târîh*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmirî. 10 cilt. Beyrût: Dârü'l-kitâbi'l-'Arabî, 1417/1997.

İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem el-Cezerî. *el-Lübâb fî tehziibi'l-ensâb*. Beyrût: Dâru Sâdır, 1400/1980.

İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed. *el-'Akdü'l-mezheb fî tabakâti hamaleti'l-mezheb*. Thk. Eymen Nasr el-Ezherî, Seyyid Mehenî. Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1417/1997.

İbnü'l-Verdî, Zeynüddîn Ömer b. Muzaffer. *Târîhu İbnü'l-Verdî*. 2 cilt. Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1417/1996.

İbnü's-Salâh, Ebû 'Amr Osmân b. Abdurrahmân. *Ma'rifetü envâ'i'l-'ulûmi'l-hadîs*. Thk. Nureddîn 'İtr. Beyrût: Dârü'l-fikir, 1406/1986.

İbnü's-Salâh, Ebû 'Amr Osmân b. Abdurrahmân. *Tabakâtü'l-fukahâi 'ş-Şâfi'iyye*. Thk. Muhyiddîn Alî Necîb. 2 cilt. Beyrût: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1992.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahmân b. Ali. *el-Muntazam fî târihi'l-ümemi ve'l-mülûk*. Nşr. Muhammed Abdülkadir 'Atâ ve Mustafa Abdülkadir 'Atâ. 19 cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîye, 1412/1992.

Kâtib Çelebî, Mustafâ b. Abdullah el-Osmânî. *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. Thk. Mahmûd Abdülkâdir el-Arnâvûd. 6 cilt. İstanbul: Mektebetü İrsâkâ, 2010.

Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*. 2 cilt. Bağdat: Mektebetü'l-müsennâ, 1941.

Kazvînî, Ebü Yahyâ Zekerîyyâ b. Muhammed. *Âsârü'l-bilâd ve ahhârü'l-ibâd*. Beyrût: Dâru Sâdir, 1380/1960.

Mahbûbe. Abdilhâdî Muhammed Rızâ. *Nizâmülmülk*. Kâhire: ed-Dâru'l-Mısıriyye el-Lübnâniyye, 1419/1999.

Mahmûd, Abdurrahman b. Sâlih. *Mevkıfû İbn Teymiyye mine'l-Eşâ'ıra*. Rıyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1415/1995.

Nizâmü'l-mülk. *Siyâset-Nâme*. Haz. Mehmet Altay Köymen. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu Yayınları, 2018.

Nizâmülmülk, Ebü Ali el-Hasan b. Ali b. İshâk. *Meclisâni min emâli's-sâhib Nizâmi'l-mülk Ebî Ali el-Hasan*. Thk. Ebü İshâk el-Huveynî el-Eserî. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1410/1990.

Ocak, Ahmet. "Nizâmülmülk'ün Dinî Ve Fikrî Hayatı", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmalar Dergisi*, 8 (2018): 32-52.

Ocak, Ahmet. *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*. İstanbul: Tatav Yayınları, 2002.

Sayrafinî, Ebü İshâk Takyüddîn İbrahim b. Muhammed. *el-Müntehab min kitâbi's-siyâk li târihi Nisâbûr*. Thk. Hâlid Haydar. Beyrût: Dâru'l-fikr, 1414.

Sem'ânî, Ebü Sa'îd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *et-Tahbîr fî'l-mu'cemi'l-kebîr*. Thk. Münîre Nâcî Sâlim. 2 cilt. Bağdat: Riâsetü dîvânî'l-evkâf, 1395/1975.

Sem'ânî, Ebü Sa'îd Abdülkerîm b. Muhammed. *el-Ensâb*. Nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ. 13 cild. Haydarâbâd: Meclis-i dâireti'l-meârifî'l-Osmâniyyi, 1382/1962.

Sibt, Ebu'l-Muzaffer Şemseddîn Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdullah İbnü'l-Cevzî. *Mirâtü'z-zamân fî tevârihi'l-a'yân*. Nşr. Muhammed Berekât, Kâmil Muhammed el-Harrât, 'Ammâr Rihâvî. 23 cilt. Dımaşk: Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 1434/2013.

Sübki, Ebü Nasr Tâcüddîn b. Alî b. Abdilkâfi. *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. Nşr. Mahmûd Muhammed et-Tannâhî, Abdülfettah Muhammed el-Hulv. 10 cilt. Mısır: Dâru hecer, 1413.

Tartûşî, Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed. *Sirâcü'l-mülûk*. Mısır: el-Matbû'âtü'l-'Arabiyye, 1289/1872.

Yâfi'î, Ebû Muhammed 'Afifüddîn Abdullah b. Es'ad. *Mirâtü'l-cinân ve 'ibretü'l-yakazân*. Nşr. Halîl el-Mansûr. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1417/1997.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*. 18 cilt. Kâhire: Dâru'l-hadîs, 1427/2006.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefâyâtü'l-meşâhir ve'l-e'lâm*. Nşr. Ömer Abdüsselam Tedmirî. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, 1407/1987.